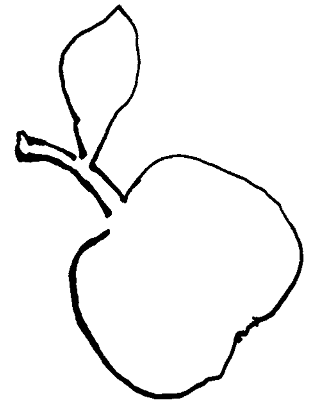
Prijs van dit nummer 7,50 euro

MATIG!– **de AS** *205*

MATIG!

DE AS 205

RIJK DOOR MATIGING

Rymke Wiersma & Jaap van der Laan

Deze AS *over matigheid en soberheid sluit nauw aan bij eerdere nummers van* de AS *over veganisme, dieren, de auto, deeleconomie, Bookchin en andere. Het gaat in dit nummer naast de individuele keuzes die je zelf kunt maken ook over de economische voorwaarden voor een soberder en toch gelukkiger leven: rijk door matiging. Matigheid betekent hier niet dat we de broekriem moeten aanhalen zoals de overheden ons voorhouden in tijden van crisis, om de belastingen te verhogen en de lonen niet te hoeven verhogen, met als doel de bedrijfswinsten op peil te houden. Het betekent veeleer een vrijwillige keuze voor bewust leven en weloverwogen consumeren. Dat is de individuele kant aan matigheid.*

Die individuele kant komt in het eerste artikel in dit nummer, geschreven door Weia Reinboud, scherp naar voren. Zo kun je kiezen je leven vorm te geven met zo min mogelijke concessies. Die individuele kant wordt ingegeven door bekommernis over de oneerlijke verdeling in deze wereld en door de zorgen over de vernietiging van ons milieu en de klimaatveranderingen.

Daarnaast is er een, zeker zo belangrijke, maatschappelijke kant aan soberheid. Allereerst de verdeling. Het is onacceptabel dat er ruim een miljoen Nederlanders in armoede moeten leven en een ander deel in overdaad leeft en dat er over de hele wereld honderden miljoenen onder een bestaansminimum leven terwijl in andere landen een ruime welvaart heerst. Daar verandert alle ontwikkelingshulp weinig aan.

Wat Nederland betreft zou het ook een gotspe zijn om die miljoen arme Nederlanders voor te houden dat ze soberder zouden moeten leven, terwijl ze een beroep op de voedselbank moeten doen om te eten te hebben. Zoals Marius de Geus in zijn artikel in dit nummer al schrijft zijn het vooral de middenklassen en in veel mindere mate de lagere inkomensklassen die hun consumptie zouden moeten beperken. Alleen een eerlijke verdeling van de rijkdom in ons land kan hier meer gelijkheid brengen.

Het is echter een denkfout om de individuele burger de schuld te geven van de afbraak van het milieu en de uitputting van de grondstoffen. De op winst gerichte industrie verpest het milieu en niet degene die geboren is in dit land. Dat is echter geen excuus om onbeperkt te consumeren, naast het streven naar een andere maatschappelijke ordening is het wel degelijk zinvol te streven naar een zo klein mogelijke ecologische voetafdruk. Het betekent wel dat er meer moet gebeuren dan dat we ons individueel matigen.

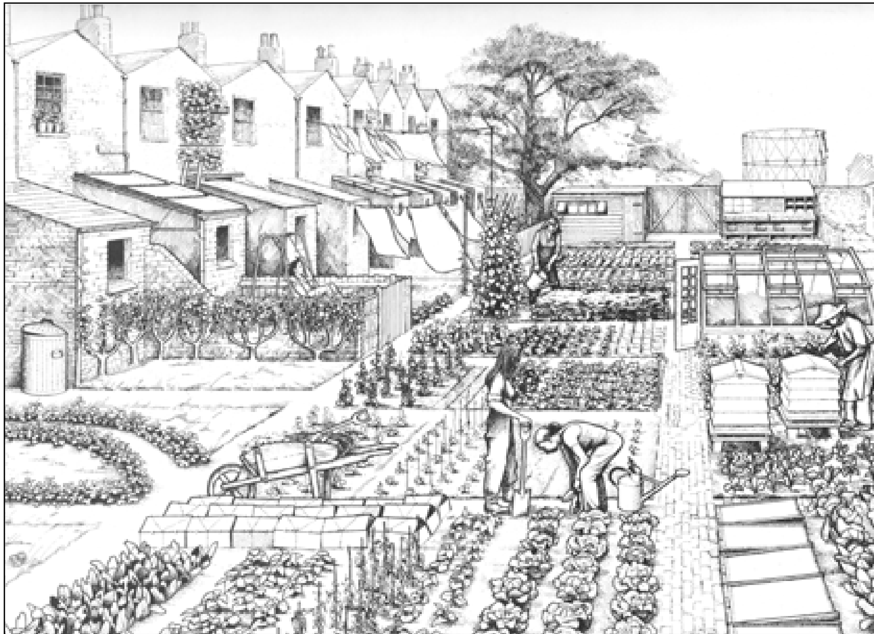
Een andere maatschappelijke kant is de milieuvernietiging waarop de kapitalistische economie zijn groei baseert, zoals het uitputten van de bodem, de verspilling van grond- en delfstoffen, de vergiftiging van de natuur, de vervuiling van het oppervlaktewater en de lucht, de uitstoot van koolstofdioxide, fijnstof en stikstofoxides enzovoort. De ongebreidelde productie van goederen voor de consumptie is schadelijk voor onze natuurlijke omgeving en uiteindelijk ook voor onszelf, als mensen, omdat we

deel uit maken van diezelfde natuur. Het kapitalistische systeem houdt zich in stand door voortdurende groei en daarbij wordt alles te gelde gemaakt. De oplossingen die bedacht worden voor de schadelijke effecten zoals voor de klimaatveranderingen die door de CO2-uitstoot optreden worden weer binnen het systeem gebracht zodat er weer winst op gemaakt kan worden. Zo worden wind- en zonne-energie onderdeel van de kapitalistische economie, terwijl fundamentele keuzes over minder productie ontweken worden. Er zijn veel vragen die dan bij je opkomen, over fundamentele en minder fundamentele onderwerpen. Kunnen we niet met minder energiegebruik toe? Waarom moet iedereen een eigen auto hebben? Kunnen we geen goederen produceren die lang meegaan en niet weggegooid maar gerepareerd kunnen worden? Dan zouden we minder hoeven te produceren. Is het echt zo moeilijk om de consumptie te verminderen?

En als het gedrag van individuen invloed heeft, waarom wordt het in deze maatschappij dan zo moeilijk gemaakt om verantwoorde keuzes te maken? Vliegreizen zijn vaak veel goedkoper dan de trein, openbaar vervoer kost in veel gebieden veel meer tijd dan de auto.

Het is vaak ook niet makkelijk je te onttrekken aan de op reclame gebaseerde verwachtingspatronen in je omgeving. Slechts weinigen leven nog zonder smartphone en hoeveel jongeren durven zich nog anders te kleden dan hun peergroup?

Waarom het niet eenvoudig is minder te gaan consumeren beschrijft Marius de Geus in zijn pleidooi voor minder consumeren. Dit artikel is vooral gericht op wat je zelf kunt doen om matiger te leven. In het interview met Marta Resink van Omslag, werkplaats voor duurzame ontwikkeling, komt naast haar eigen verhaal ook naar voren dat voor een mondiale en duurzame ontwikkeling er op meerdere thema's ingezet moet worden.

Roger Jacobs analyseert het denken van Murray Bookchin over de productie en consumptie naar aanleiding van de vraag van de redactie wat Bookchin's ideeën over 'Post Scarcity Anarchism' inhouden. Een citaat:

'Als het de doelstelling van kapitalisme of (staats) socialisme is om de behoeften te doen toenemen, dan is het de doelstelling van het anarchisme om het keuzevermogen te doen toenemen. Hoe zeer de consument ook verleid wordt om te geloven dat hij of zij vrij kiest toch is hij / zij heteronoom en staat hij / zij onder invloed van een gemanipuleerde noodzaak; in tegenstelling daarmee is het vrije subject autonoom en streeft spontaan rationeel overwogen doelstellingen na.'

In zijn beschouwing 'De gematigde kunst van het leven' bepleit Marius de Geus een vrijwillig terugschakelen van consumeren en gehaastheid. Hij noemt daarbij een aantal denkers. Ook voor Zeno en andere stoïcijnen in de klassieke oudheid was matigheid een van de centrale thema's. We kunnen nog veel van hen leren op dit gebied, schrijft Rymke Wiersma in haar artikel.

In het daaropvolgende artikel 'Weggeefwinkels en andere initiatieven' worden een aantal voorbeelden van nu al bestaande organisaties beschreven die gericht zijn op minder consumeren en hergebruik. Dat de huidige weggooi-economie echt de spuigaten uitloopt blijkt wel uit de huidige campage van SIRE op de tv waarin gepleit wordt voor repareren van spullen en ze niet meteen weg te gooien.

Deze serie artikelen wordt afgesloten door Johny Lenaerts. Hij beschrijft de in Frankrijk opgekomen beweging onder economen die pleiten voor een krimpeconomie in het westen waardoor er groei mogelijk is in andere delen van de wereld.

'Het punt is niet om ervan af te zien om meer en meer te verbruiken, maar juist om minder en minder te verbruiken – en er is geen andere manier om de beschikbare reserves te bewaren voor toekomstige generaties. Dit is waar ecologisch realisme over gaat.'

In zijn rubriek 'Het land van Proudhon' gaat Thom Holterman in op de ontwikkelingen in Frankrijk en plaatst hij nog een aantal puntige commentaren bij dit onderwerp.

ANARCHISTISCH ARCHIEFMATERIAAL

Wellicht zijn er lezers die af willen van archiefmateriaal, pamfletten, brieven en/of foto's betreffende de anarchistische beweging, maar dit niet in de oud papierbak willen storten. Wij willen het graag ontvangen.

Mail ons: redactie@tijdschrift-de-as.nl

MATIG SOBER

Weia Reinboud

Matigheid en soberheid liggen dicht bij elkaar. Aan definitiekwesties moet je nooit te veel woorden vuil maken, dé definitie bestaat immers alleen in de wiskunde, maar bij het definieren van matig en sober denk ik aan lichtgewicht kamperen. Vind je je rugzak te zwaar voor een bergtocht, dan kan je alles wat je meeneemt vervangen door een lichtere variant. Neem je de mee te nemen spullen de maat, dan slaat de weegschaal minder uit. Alles in mindere mate, dat is matigen. De andere manier om de rugzak lichter te maken is te kijken wat je nu eigenlijk nodig hebt. Kompas? Ja. Camerastatief? Weg ermee. Paraplu en regenpak en poncho? Een van de drie. Enzovoort, dat is versoberen, net zo'n mooie vakantie en net zo gelukkig zijn met minder spullen.

Ik heb een lange geschiedenis met matigheid en soberheid en ik weet eigenlijk niet waar het vandaan komt. Dat is altijd zo als je terugkijkt, je kunt wel allerlei gebeurtenissen aanwijzen die indruk op je maakten en die je je meningen deden aanscherpen of herzien, maar waarom ging het anders bij anderen die precies hetzelfde meemaakten? Die dezelfde informatie hadden? Of hadden kunnen hebben?
Het is niet zo moeilijk om matigheid en soberheid met anarchistisch leven in verband te brengen, dat zal ik zo meteen ook gaan doen, maar ik was met die dingen al bezig lang voordat ik ook maar van anarchisme had gehoord. Ik ben van 1950, leerde op mijn zesde lezen en zag in de kranten de Hongaarse opstand langskomen, voor mij reden om een kinderlijk en aangeboren rechtvaardigheidsgevoel te verbreden in de richting van solidariteit met onderdrukten. (Burgers tegen tanks, daar zat ook een impuls naar geweldloosheid in trouwens, voor mij althans.)
Eind vijftiger jaren volgde ik nauwkeurig de dekolonisatie in Afrika, en dat maakte het later makkelijk om te zien hoe via de economie kolonialisme nog lang niet voorbij was, hoe er van eerlijk delen in een kapitalistische wereld in de verste verte geen sprake is.

DE CLUB VAN ROME

Op mijn tiende nam ik een belangrijk besluit: bij alles wat ik tegenkom bekijk ik zelf of ik het goed vind of niet. Dus als ouders A zeggen, dan besluit ik of ik A ga doen óf niet. Mijn vader wilde geen auto, want taxi plus trein (daarin kun je lezen) was goedkoper. Goed idee, die trein. Heel wat kinderen op de middelbare school konden niet van de verslavende stoffen afblijven, slecht idee, niet doen. Met het rapport van de Club van Rome in 1971 werd duidelijk dat matigheid en soberheid puur natuurwetenschappelijk gezien eigenlijk al geboden zijn. Voor krantenlezers kwam dat rapport natuurlijk niet uit de lucht vallen, je kon het al lang aan zien komen. In die jaren had je ook hippiedom en omstreken, waarin kritiek op consumptisme een element was. Goed idee. Rondhangen en gitaarliedjes kwelen vond ik dan weer geen goed idee, eigenlijk nogal consumptief.
De oliecrisis van 1973 bevatte onder andere een oproep aan iedereen om zuinig met energie om te springen. Om de verkeerde reden eigenlijk ('ze draaien de oliekraan dicht'). Na de crisis gingen mensen als mijn vader direct weer op de oude voet verder, als hij alleen thuis was brandden er weer tientallen lampen en lampjes. Als ik alleen thuis was brandde er eentje. Omdat de eindigheid van energiebronnen, waar de Club van Rome het over had, echt niet opgeheven was na de oliecrisis.
Aan het eind van de middelbare school, of toen ik net studeerde, in elk geval rond vijftig jaar geleden, had ik een eigen isme bedacht. Het heette *needism* (waarom dat in het Engels moest?), en behelsde dat je bij elke behoefte kon bekijken of je die wel echt zelf gekozen had. Zonder behoeften bevredigende eindgebruikers valt productie immers ook weg en uit de pan groeiende productie was ook toen al een probleem. Voor wie daar oog voor had.

EEN EERLIJK AARDE-AANDEEL

Ik begon dit artikel toevallig op Earth Overshoot Day. Dat is de dag dat de wereldbevolking in gezamenlijke inspanning zóveel energie heeft verbruikt als de aarde in een jaar duurzaam kan produceren. Dit jaar viel die dag voor het eerst eind juli, eerdere jaren in augustus, nog langer geleden in september. Na die dag wordt de rest van het jaar ingeteerd of roofbouw gepleegd.
De berekening van de datum van die Overshoot Day is een bijproduct van de berekening van de ecologische voetafdruk. Intussen zal iedereen wel weten wat er met die voetafdruk bedoeld wordt, het is de hoeveelheid aardoppervlak die nodig is om jouw leven mogelijk te maken. Het 'eerlijke aarde-aandeel', een ander bijproduct van de berekening, geeft aan wat er bij de huidige wereldbevolking per aardbewoner gemiddeld duurzaam voorhanden is, een kleine twee hectare is dat. De gemiddelde Nederlander gebruikt echter meer dan het dubbele daarvan, de gemiddelde Belg nog wat meer.

'Gebruikt' klinkt nogal neutraal. In anarchistische woorden is het duidelijker om te zeggen dat de gemiddelde Nederlander niet alleen zijn/haar eigen stukje aarde gebruikt, maar ook de plek van een of meer anderen bezet houdt. Imperialisme in het klein, iets mooiers kan ik er niet van maken.
Het anarchistische antwoord op imperialisme is bevrijdingsstrijd, wat in dit kader heel eenvoudig het verkleinen van je voetafdruk is, als je boven het eerlijke aandeel leeft. Het zou wat zijn als ander imperialisme ook zo makkelijk aan te pakken viel!
Nu komen zowel matigen als versoberen om de hoek kijken. En bij heel wat mensen komen dan ook meteen uitvluchten naar boven, geheel parallel aan hoe staten en kapitalisten bij kritiek op hun imperialisme reageren. 'Ik heb geen zin om mijn leefstijl te veranderen' en 'we hebben geen zin om kapitalisme te bediscussiëren.' 'Ik heb dat altijd zo gedaan' en 'Nederland is al zo lang een rijk land'. Het komt allemaal neer op geen zin hebben om te reflecteren.

MICRO-IMPERIALISME

De manieren om micro-imperialisme aan te pakken zijn bekend, maar toch loop ik ze even na. Geen dierlijke producten nuttigen zou veruit de grootste impact hebben op verlaging van de CO_2-uitstoot en verlaging van de voetafdruk, maar bij eetgewoontes blijkt vaak hoe conservatief mensen kunnen zijn, hoe geneigd ze zijn om te doen wat

ze vroeger thuis deden. (Zie ook *de AS* 196 over veganisme.) Met de definities uit het begin van dit artikel valt kiezen voor veganisme onder soberheid en vlees minderen onder matigen. De matigers komen vaak met ‘vlees is lekker’, vergetend dat dat ook geldt voor het vlees van mensen, honden, katten en ratten.

Van de koe naar de heilige koe der rijke landen: de auto. De mensen die thuis niet meegekregen hebben dat een auto normaal is, beginnen op leeftijd te komen. Ik herinner me nog dat voor het eerst een collega van mijn vader een eigen auto had. Autootje, een Fiat Topolino. Ze kwam die showen, een paar kinderen werden achterin gepropt en zo toerden we over de in 1955 gloednieuwe Geert van Mesdagweg in Hilversum. Twee groeiprocessen die gelijk op gingen: privaat autobezit en betonnificering en asfaltering van het land. Die Van Mesdagweg maakte het bereiken van de bossen ten westen van Hilversum lastiger, ook een trend. Heden is de oppervlakte van snelwegrotondes rond de stad Utrecht bij elkaar groter dan die van de hele historische binnenstad – in de middeleeuwen de grootste stad van het land. (Zie ook *de AS* 201 De auto voorbij.) Matigen ligt voor de hand, minder uitstoot, minder land bezetten, minder akoestische ruimte innemen. Maar dat is wat je in Nederland nog niet ziet, de helft van de 18-plussers heeft een auto, het autobezit groeit, er zijn er nu 8,5 miljoen (bron: CBS). De jongste 18-plussers zijn vaak met de auto naar school of sport gebracht en denken dat er niets mee aan de hand is.
Heb je al van het nieuwe wandelen gehoord? Een mooie tocht door de natuur uitzoeken, met de auto naar het eindpunt rijden, de elektrische fietsen afladen en naar het beginpunt fietsen. Dan wandelen, met de auto de fietsen weer ophalen en thuisgekomen de fietsen, en wellicht ook de auto, opladen op een moment dat de zon onder is en de PV-panelen geen stroom leveren. Gelukkig komt er nog fossiele en atoomstroom uit het stopcontact. En misschien waait het flink bij het windpark op zee. Ik klink wat cynisch, maar wat er staat is eigenlijk gewoon beschrijving.
De elektrische auto is iets waar de overheid vol op inzet, maar voor de asfalteringsgraad maakt het niets uit. Ook zijn ze nóg zwaarder, maken de banden evenveel herrie en worden ze, zoals al opgemerkt, vaak opgeladen op momenten dat er niet zo veel duurzame stroom is.

BUCKETLIST PER FIETS

Bij dingen die stroom gebruiken is matigen vaak goed te doen, maar soms is helemaal afschaffen ook mogelijk. Zoals met lichtgewicht kamperen, dingen overbodig verklaren, genieten van een lichtere rugzak, behoeftes helemaal niet te hoeven hebben (needism!), geluk is soms gratis. Zo heb ik geen koelkast, geen mobieltje, vind ik in een auto zitten geen optie. En vliegen al helemaal niet.
De verzamelde overheden hebben bij het sluiten van het klimaatakkoord van Parijs kerosine en stookolie buiten het akkoord gehouden. Heel slim. Vlieg- en bootvervoer van personen en goederen kunnen dus stijgen, terwijl de officiële berekeningen uitwijzen dat men goed bezig is met minderen. Individuen doen ook berekeningen waar stijging van het vliegverkeer uitkomt, maar zij rekenen in euro’s, het is goedkoper dus we doen het. De zwaarst gesubsidieerde vervoersvorm stijgt dus enorm. Vliegen is

iets dat alleen het rijkste deel van de wereldbevolking zich kan veroorloven en bij het voorstel om ermee op te houden gaan mensen vaak piepen zoals mensen met zeer hoge inkomens gaan piepen zodra het woord ‘nivelleren’ valt. Alsof ze iets afgenomen wordt. Alsof er niet genoeg overblijft. De Borobudur, Ayer’s Rock (die Uluru als echte naam heeft) en een weekje Gran Canaria in de winter, tja die vallen af, waarmee de goeddeels door anderen bedachte bucketlist ineens niet meer af te vinken valt. Maar gelukkig kun je zelf een lijst vullen met te voet, per fiets, trein of bus bereikbare bestemmingen, een lijst die meer kan bevatten dan je in je hele leven zult kunnen bezoeken.
Bij de mensen die een beetje nadenken is intussen wat vliegschaamte aan het ontstaan. Meer van die schaamtes graag!

MINDER HEERSEN

Soberheidsschaamte is uiteraard onbestaanbaar. Ik pleit er erg voor om bij allerlei zaken eens te kijken of je ze niet helemaal af zou kunnen schaffen, ze geen optie te vinden. Om bij behoeftes te kijken of ze, zoals verslaafden denken, echt bevredigd moeten worden. Soberheid levert een andere bevrediging op, tevredenheid over een kleine voetafdruk, over niet meedoen met het micro-imperialisme, over minder heersen, over deel van de oplossing zijn in plaats van deel van de oorzaak.
Dergelijke tevredenheid bestaat bij matiging ook, maar toch moet je dan steeds weer kiezen, hoeveel wel, hoeveel niet, misschien knaagt het zelfs een beetje. Dat valt weg als je iets geen optie meer vindt.
Intussen staan de romaanse kerkjes van Oost-Groningen nog op mijn lijstje, terwijl Agrigento op Sicilië al afgevinkt is. Met de trein hoefden we slechts over te stappen in Palermo, Rome, München en Keulen.

MINDER CONSUMEREN: HET GROTE TABOE IN HET MODERNE DUURZAAMHEIDSDEBAT

Marius de Geus[1]

De kwestie 'anders gaan leven', oftewel 'minder en anders consumeren' in het hedendaagse duurzaamheids- en klimaatdebat blijft sterk onderbelicht. Dit is buitengewoon onverstandig. Tijdens de afgelopen klimaatconferentie in Parijs werd uitgebreid gediscussieerd over technische oplossingen voor klimaatopwarming, zoals het drastisch verhogen van de efficiency van transportsystemen en productieprocessen, en het introduceren van nieuwe beleidsmaatregelen zoals heffingen op CO2-uitstoot. Het grote taboe tijdens deze onderhandelingen en ook in de commentaren in de internationale media was het mijns inziens essentiële vraagstuk van 'vereenvoudiging en matiging van levensstijlen'. Dit is opvallend omdat een van de centrale oorzaken van milieu- en natuuraantasting en van de opwarming van de aarde de overdadige moderne westerse levensstijl is, een levensstijl die primair is gericht op toenemende consumptie van goederen en diensten en het bevredigen van materiële behoeften.

HET GOEDE LEVEN

Prominente klassieke en moderne politieke filosofen zoals Aristoteles, Thomas More, Jean-Jacques Rousseau, Hannah Arendt, de econoom Armartya Sen en de rechtsfilosofe Martha Nussbaum benadrukken echter consequent dat het ideaal van 'het goede leven' (een van de kernvragen van de filosofie en ethiek) juist *niet* te vinden is in excessieve materiële consumptie, in 'Luxe en overdaad', maar in zingeving, zelfontplooiing, vriendschap, het verlenen van hulp en steun aan anderen, ontspanning en onthaasting.

Hoe komt het nu dat in het hedendaagse maatschappelijke en politieke debat halsstarrig wordt vastgehouden aan economische groei, het verhogen van de productie en consumptie, en het nastreven van weelde, luxe en overvloed?

VERDRINGINGSPROCES

Een eerste voor de hand liggende verklaring voor de moderne 'monomane' gerichtheid op economische groei, produceren en consumeren zijn psychologische verdringingsprocessen bij politici en bij de burgers zelf. In de periode voorafgaand aan de eerste financieel-economische en monetaire crisis in 2008, is sprake geweest van een gestaag groeiende economie die heeft geleid tot een forse verruiming van de bestedingsmogelijkheden van de burger, ook door een stijging van het aantal hoger opgeleiden en het fenomeen van tweeverdieners. De toename van de koopkracht stelde veel mensen in staat zich te omringen met luxueuze consumptieartikelen, regelmatig het vliegtuig te nemen, en zich een meer hedonistische levensstijl aan te meten (hedonisme is het streven naar een vergroting van lichamelijk en geestelijk genot).

Kernpunt is dat wanneer de samenleving zich zo massaal overgeeft aan de verleidingen van consumptieve genoegens, je niet direct kan verwachten dat de zorg voor milieu, natuur en klimaat boven aan de maatschappelijke en politieke prioriteitenlijst komt te staan. Deze hedonistische levensstijl verdringt de eventuele innerlijke gevoelens van twijfel en kritiek die iemand zou kunnen hebben bij voortgaande economische groei en zijn eigen consumptiegedrag.

Hierbij past dat de gegoede en welvarende burger wel geneigd blijkt om milieugedragingen die relatief weinig tijd en moeite kosten (zoals het apart inzamelen van papier, plastic, glaswerk, batterijen en organisch afbreekbaar afval) aan te passen. Vervolgens echter claimen diezelfde burgers het volle recht om milieu- en klimaatoverwegingen op het gebied van bijvoorbeeld privéwoningen, het autogebruik en vliegvakanties volledig buiten beschouwing te laten. De vraag is hoe moreel aanvaardbaar dat is.

VERTROUWEN IN TECHNOLOGIE

Een andere verklaring voor het onnadenkende geloof in economische groei en de opmerkelijke 'onbezorgdheid' over de toestand van de natuurlijke leefomgeving en het klimaat, is het wijdverbreide geloof en vertrouwen in technologische oplossingen voor deze vraagstukken. De welvarende westerse overheden stellen milieu-, natuur-, en klimaatproblemen steeds voor als 'technische problemen' die met behulp van wetenschap en technologie op betrekkelijk eenvoudige wijze zijn op te lossen. Met deze niet bepaald waardevrije beleidsstrategie houdt de overheid burgers, belangengroeperingen en andere maatschappelijke organisaties voor dat de redding van de natuurlijke leefomgeving nabij is als maar de juiste innovatieve technologieën worden ingezet.

Waar moet de burger zich dan verder nog zorgen over maken? Tenslotte vinden leidende politici, ambtenaren en opiniemakers het niet noodzakelijk of wenselijk dat burgers in de nabije toekomst hun houding ten opzichte van het milieu, de natuur en het klimaat, en hun dagelijkse consumptiegedrag moeten aanpassen.

Zo hebben veel burgers de indruk gekregen dat een schoon en ecologisch verantwoord leven in Europa binnen handbereik ligt en dat het wel meevalt met de problemen van ons milieu. Velen denken dat de oplossing voor de kwestie van het omschakelen naar een echt schone energievoorziening zonder fossiele brandstoffen, niet ver weg van ons verwijderd ligt.

SCHADELIJKE STOFFEN

Helaas laat de werkelijkheid van alle dag een veel minder geruststellend beeld zien. De Europese normen voor een gezonde luchtkwaliteit worden op dit moment in zowel Nederland als België op ruime schaal overschreden. De uitstoot van ultrafijnstof, fijnstof, roetdeeltjes, NOx, (stikstofoxide) benzeen, ozon en andere schadelijke (kankerverwekkende) stoffen neemt steeds verder toe in de Europese stedelijke gebieden, met inbegrip van Rotterdam, Den Haag, en de agglomeraties van Antwerpen en Gent.

Wat Nederland betreft komt dit onder andere door de voortdurend groei van het aantal sterk vervuilende tweetaktscooters en -bromfietsen. Ook stimuleert de centrale overheid uit milieuoverwegingen efficiëntere dieselauto's die wel minder CO2 uitstoten maar, wat de meeste experts allang wisten, deze dieselmotoren stoten ondanks alle partikelfilters en katalysatoren uiterst gevaarlijk ultrafijnstof, roetdeeltjes en NOx uit: tot wel tien keer de toegestane

officiële Euro-6-uitstootnorm.
Op grote schaal leidt deze verontreiniging tot schadelijke gevolgen voor de kwaliteit van de ingeademde lucht en de algemene volksgezondheid. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een significante stijging van het aantal ernstige longaandoeningen, zoals astmaklachten en longemfyseem. In de verstedelijkte gebieden van Europa ziet men een sterke toename van het aantal hart- en vaatziekten, doordat de microkleine fijnstofdeeltjes die van de uitlaat, remmen en banden van auto's afkomen, in de bloedbaan van de mens terechtkomen en ontstekingen kunnen veroorzaken.

TEVREDEN MIDDENGROEPEN

Pas echt verontrustend evenwel is dat de leugenachtigheid van de autofabrikanten wordt weerspiegeld in de houding van de gemiddelde, uit de brede middenklasse afkomstige burger. Het was de broodnuchtere Canadees-Amerikaanse econoom John Kenneth Galbraith (1908-2006), die dit mechanisme heeft blootgelegd in zijn mooie boek *The Culture of Contentment* (1992). Dit toegankelijke werk bevat de hoogst verontrustende analyse dat het grootste gedeelte van de bevolking van de ontwikkelde westerse maatschappijen primair is gericht op het leiden van een aangenaam, gerieflijk en comfortabel bestaan.
Dit is de grote groep van welvarende leden uit de middenklasse die volgens Galbraith 'tevreden' is (in het Engels 'contented'), en alles in het werk stelt om de huidige groei-economie en consumptiemaatschappij te handhaven. Niet eerder in de geschiedenis was deze tevreden en bezittende middenklasse zo groot en had zij zoveel voorrechten, gemakken en ook *materiële* belangen te verdedigen.

VERWORVENHEDEN

Het is algemeen bekend dat de burgers uit de lagere inkomensgroepen van de maatschappij, overigens deels door geldgebrek en uit bittere noodzaak, meestal een aanmerkelijk milieu-, natuur- en klimaatvriendelijker bestaan leiden dan de tevreden en bezittende leden van de middenklasse. Laagverdienende, minder vermogende mensen in onze samenleving verbruiken gemiddeld aanzienlijk minder gas en elektriciteit en ook veel minder motorbrandstoffen. Bij deze groep is het autobezit substantieel lager en worden bovendien gemiddeld genomen jaarlijks minder autokilometers afgelegd. Bovendien blijkt uit onderzoek dat zij minder nieuwe goederen aanschaffen, minder afval produceren, veel minder frequent met het vliegtuig reizen, enzovoort. Anders dan vaak wordt gesteld, is het met name de hoogopgeleide en overigens meestal beter verdienende en hardwerkende midden- en hogere klasse, die zijn consumptieve levensstijl verregaand zal moeten veranderen om een fundamentele verduurzaming van de moderne maatschappij, cultuur en economie te kunnen realiseren. Dit is een tamelijk onwelkome en confronterende conclusie: ook voor mijzelf trouwens, mijn vrienden, buren en andere goede bekenden…
De netelige vraag rijst of deze categorie van beter verdienende en hoger opgeleide mensen wel bereid zal zijn om de in het verleden verworven voorrechten en hun comfortabele levensstijlen in de toekomst aan te passen. Galbraith denkt tamelijk pessimistisch over de bereidheid van deze groep en beargumenteert dat de 'tevreden meerderheid' (the contented majority) de neiging vertoont om systematisch te kiezen voor het *uitstellen*

van verdergaande beleidsmaatregelen. Deze houding gaat volgens hem in het bijzonder op voor de meer abstracte en lange-termijn-milieugevaren zoals klimaatverandering, stijging van de zeespiegel en structurele afname van biodiversiteit.[2]

VOORWAARDEN VOOR VERDUURZAMING

Dit brengt mij bij het volgende: in hoeverre is een vereenvoudiging en matiging van levensstijlen werkelijk een harde, 'noodzakelijke voorwaarde' voor verduurzaming van de economie en maatschappij?
Een antwoord op deze vraag begint bij het analyseren van de verschuivingen die op het terrein van de algemene levenshoudingen sinds de Tweede Wereldoorlog in de westerse wereld hebben plaatsgevonden. Om te beginnen heeft het opkomende hedonisme (het nastreven van lichamelijke en geestelijke genietingen) de dominante algemene ethische uitgangspunten geleidelijk laten verschuiven. Na de Tweede Wereldoorlog is de levenshouding van de burger in het westen van relatief 'eenvoudig, gematigd en bescheiden' verschoven naar 'materialistisch en in beginsel onverzadigbaar'. Geluk en 'het goede leven' worden in onze consumptiemaatschappij vooral begrepen in de vorm van de bevrediging van materiële verlangens en het ervaren van lichamelijke genoegens.
Geluk lijkt op deze manier af te hangen van een zo hoog mogelijk niveau van economische groei en consumptie. Het beeld van 'het goede leven' en menselijk geluk wordt hierdoor steeds meer versmald tot toenemende welvaart en een eindeloze verruiming van de consumptie. Daar komt bij dat het concept 'individuele vrijheid' in de moderne maatschappij is gereduceerd tot het ideaal van individuele 'keuzevrijheid', het 'vrijelijk' kunnen kiezen van wat men aan goederen en diensten wenst te consumeren.[3]

HEDONISME

Een ander opmerkelijk aspect is dat het hedonisme van de moderne consumptiemaatschappij het traditionele onderscheid heeft vervaagd tussen menselijke behoeften aan de ene kant, en menselijke verlangens aan de andere kant: tussen wat men écht nodig heeft om te kunnen overleven, en datgene wat men begeert. De algemene trend in de westerse samenleving is dat de luxegoederen van gisteren onmerkbaar veranderen in de noodzakelijk geachte spullen van vandaag.
Consumptieartikelen, luxegoederen en diensten die eerst alleen bereikbaar waren voor een beperkte, koopkrachtige elite, zijn nu opeens betaalbaar en 'onmisbaar' geworden voor brede groepen uit de midden- en hogere klassen. Een vliegreis naar een zonnig land is door de opkomst van budgetvliegmaatschappijen voor iedereen bereikbaar geworden. Vervolgens treedt echter het psychologische mechanisme in werking dat consumenten menen dat zij zonder die frequente, recreatieve vliegreizen niet meer 'goed en gelukkig' kunnen leven.
Vanuit maatschappelijk oogpunt is het bedenkelijk dat de kloof die bestaat tussen het verlangen naar consumptiegoederen en het verkrijgen van bevrediging door de betreffende spullen, ondanks de toegenomen consumptie niet gedicht lijkt te kunnen worden. De moderne consument zit gevangen in een zich eindeloos herhalende cyclus van verlan-

gen, dagdromen, aanschaffen, gebruiken, teleurgesteld raken, en een nieuw verlangen ontwikkelen.[4]
In de moderne consumptiemaatschappij blijkt het verlangen van de mens naar meer (geld, aanzien, respect, zekerheid, status, spullen) constant in beweging. De vervulling van de ene wens blijkt enkel een tussenliggende stap geworden naar het ontstaan van weer nieuwe, wensen en verlangens, vaak door het wereldwijde bedrijfsleven en de recreatie-industrie kunstmatig opgewekt.

HET GOEDE LEVEN

In hoeverre is het aannemelijk dat een vereenvoudigde levensstijl ons bestaan inderdaad verbetert en leidt tot een vergroting van ons geluk?
Deze vraag staat nauw in verband met het tegenwoordig veelbesproken concept van het goede leven: 'the good life'.[5] Is het goede leven fundamenteel gerelateerd aan een juiste, rechtvaardige en verantwoordelijke invulling van het bestaan, of heeft het voornamelijk betrekking op de bevrediging van behoeften, het najagen van geluk en het verwerkelijken van genot?[6]
Anders gezegd, dient de kunst van het leven begrepen te worden in termen van zelfbeheersing, matiging en de aanvaarding van sociale en ecologische verantwoordelijkheid? Of moet deze kunst van het leven vooreerst worden geïnterpreteerd in termen van het bevredigen van materiële wensen, het nastreven van persoonlijke gelukgevoelens en het ervaren van een verscheidenheid aan klassieke hedonistische genoegens?
In de 'moralistische opvatting' van de eerder genoemde filosofen is de kunst van het leven de algemene menselijke levenshouding die in het licht staat van hoogstaande ethische normen en waarden.[7] Het doel is een deugdzaam leven te leiden, een hoogstaand karakter te ontwikkelen en een moreel voorbeeld voor anderen te zijn. Daartegenover houdt binnen de 'hedonistische opvatting' de kunst van het leven in een leven van genot en genietingen te leiden: het individu geeft de voorkeur aan comfort, uiterlijke schoonheid en de bevrediging van luxueuze wensen, verlangens en begeerten.

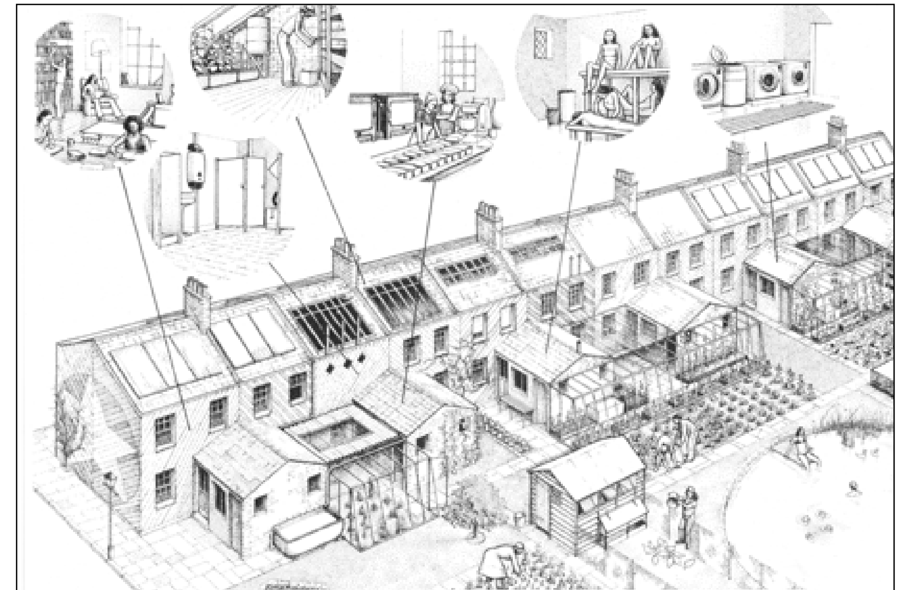
OVERVLOED

Moralistische denkers uit de sociale en politieke filosofie, zoals Aristoteles, Epicurus, Rousseau en recent ook Peter Singer, Martha Nussbaum en Amartya Sen, pleiten voor het stellen van beperkingen aan de productie en consumptie in de maatschappij. 'Het goede leven', zo wordt door hen onderstreept, is principieel onverenigbaar met vormen van onmatigheid en overdaad. Het kunnen beschikken over een situatie van overvloed, zal in het menselijk leven juist niet leiden tot een groter gevoel van geluk, voldoening of bevrediging.
In de moralistische visie wordt het individuele en sociale welzijn niet verwerkelijkt door het rusteloos najagen van materiële weelde, plezier en genot, maar door de bevrediging van dit type genoegens los te laten en de menselijke verlangens en begeerten doelbewust om te buigen en te reduceren. In deze denkrichting draait 'de kunst van het leven' om het matigen van de menselijke behoeften, het tonen van zelfbeheersing en het realiseren van een materieel vereenvoudigde levensstijl. Het accent ligt hier op de voordelen van een eenvoudiger levenswijze en het belang van zorgzaamheid voor de leefomgeving. Direct contact met de natuur wordt van betekenis geacht voor de invulling van een

welbesteed, goed en gelukkig leven.
Aristoteles is wel de meest bekende representant van de moralistische benadering van de 'kunst van het leven'. In zijn *Ethica Nicomachea* stelt hij dat het kunnen beschikken over een beperkt aantal eigendommen meer dan voldoende is om als individu een autonoom en verstandig leven te kunnen leiden. 'De voortreffelijke burger' heeft slechts weinig uitwendige voorzieningen nodig. Ook zonder grote materiële rijkdom is voortreffelijkheid van keuzen en daden mogelijk en zijn mensen in staat om te genieten van een bestaan vol geluk en voorspoed.[8]
Aristoteles kiest voor een moreel geïnspireerde instelling of houding met betrekking tot het dragen van verantwoordelijkheid voor de kansen, mogelijkheden en rechten van toekomstige generaties. Materiële overmaat en overvloed hebben in het verleden de mens niet gelukkiger gemaakt en zullen deze ook in de toekomst niet significant meer levensgeluk verschaffen.

NOTEN

(1) Marius de Geus is veertig jaar verbonden geweest aan de Universiteit Leiden als docent Politieke Filosofie en Milieufilosofie. Hij schreef onder andere de boeken *Ecologische utopieën*, *Het einde aan overconsumptie*, en recent *Filosofie van de eenvoud: vereenvoudiging en matiging als verrijking van het bestaan*. – (2) John Kenneth Galbraith, *The Culture of Contentment*, 1992; pp. 20-21. – (3) M. van der Veen, 'Stop de passieve consumentenmaatschappij', *NRC Handelsblad*, 27 januari 2007; p. 17. – (4) C. Campbell, *The romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*, Oxford, 1989; p. 90. – (5) R. Skidelsky, E. Skidelsky, *How much is enough? Money and the good life*, Londen 2013. – (6) R.Veenhoven 'Leuk-Levenskunst'in J. Dohmen, *Over levenskunst. De grote filosofen en het Goede Leven*, Amsterdam 2002; p. 357. – (7) Veenhoven idem; pp. 357, 359. – (8) Aristoteles, *Ethica*, Groningen 1999; pp. 325-327.

‘SOCIALE WAARDEN ZIJN NIET MET GELD TE KOOP’

Gesprek met Marta Resink, doe-denker in hart en nieren

Rymke Wiersma

In 1994 richtte Marta Resink samen met Dick Verheul en Daniel van der Velden een nieuwe organisatie op: Omslag – Werkplaats voor Duurzame Ontwikkeling. Ze kenden elkaar van De Kleine Aarde in Boxtel. Een basisorganisatie moest het worden, met zelfbestuur en een team van vaste medewerkers en donateurs. Omslag richt zich op meer dan ‘milieu alleen’, het is een landelijke organisatie die mensen verbindt rond de thema’s milieu, vrede, economie, solidariteit, cultuur en werk, vanuit het idee dat, om tot een werkelijk mondiale en duurzame ontwikkeling te komen, samenhangende veranderingen op die terreinen nodig zijn. Op 1 mei 1994 verscheen het eerste nummer van ZOZ. Tijdschrift voor doen-denkers. *Door de jaren heen ontwikkelde Omslag zich tot een eigenzinnige landelijke organisatie die tal van acties en campagnes voerde en initieerde, en een activiteitenprogramma biedt op de eigen locatie in Eindhoven. In 2005 zette Marta vanuit Omslag het landelijk Servicepunt Anders Wonen Anders Leven op, waar informatie wordt verzameld en gedeeld over vormen van gemeenschappelijk, ecologisch en sociaal-duurzaam wonen en leven.*

Heeft het thema soberheid altijd al een rol gespeeld in je leven?
Ik kom uit een gezin waar niet veel geld was en mijn vader was meestal afwezig. Mijn moeder moest elk dubbeltje omkeren om het gezin met vier kinderen draaiend te houden. Geld voor (nieuwe) spullen, vakanties of een wasmachine was er niet. We hadden zelfs geen warm water of een douche. Achteraf kan ik dat misschien als ‘armoede’ bestempelen, maar het was vrij gewoon dat ik als derde kind op rij de kleren van mijn oudere zussen kreeg doorgeschoven. Op school en in de buurt leefden meer kinderen in zo’n situatie.
Toen ik op mijn vijftiende mijn mulodiploma op zak had, ging ik een baantje zoeken. Net zoals mijn zussen. Op een kantoor. Toen ik eenmaal mijn eigen geld verdiende liep ik weg van huis en huurde een zolderkamertje. Ik stond op eigen benen, maar wist nog helemaal niets van het leven zelf. Ik deed wat anderen ook deden: een vriendje, samenwonen, betere baan, groter huis, meer spullen, trouwen, nog betere baan, dubbel inkomen… Maar ik was niet gelukkig. Ik voelde me ‘leeg’ van binnen; wist ergens wel dat het leven veel meer in petto had, maar ik wist nog niet wat. Mijn wereldje was tot dan toe ‘klein’ en ‘onwetend’, maar via de tv kwam de grotere wereld steeds meer binnen. Langzaam leerde ik leven, ontdekte ik wat vriendschap is en kwam ik in mijn eigen kracht. Er was zoveel: het feminisme, de vrouwencafés, de anti-kernenergiebeweging, solidariteit met Latijns-Amerika en Zuid-Afrika, het verzet tegen de kruisraketten, woonlastencomités… We zetten een wereldwinkel op, een kringloopwinkel, een filmhuis, een biologisch winkeltje. En voerden actie tegen kernenergie en het militarisme. Ik werd politiek actief in de PSP en ontdekte het anarchisme. Intussen was ik vegetariër geworden en at ik biologisch. Ik nam deel aan (politieke) scholingen en cursussen over biologische voeding, (kern)energie, Fair Trade en nog veel meer.

SCHILLENKAR

Vanuit de kringloopwinkel hadden we een schillenproject opgezet. De schillen leverden we af bij een varkensboer, die er wat geld voor gaf. Dat geld ging dan via de Wereldwinkel naar een NOVIB-project voor kinderen in arme landen. Twee dagen per week tufte ik met een tractor met daarachter de schillenkar, door de straten van Den Helder. Het leverde soms meewarige blikken op, maar ik vond juist dat ik promotie had gemaakt: van werken voor geld naar werken vanuit mijn hart! Het was 1982; ik was nog geen dertig. Zo rolde ik van het een in het ander, en juist door veel met anderen op te trekken en actie te voeren leerde ik de waarde van vriendschap kennen.
Ik kreeg steeds meer moeite met mijn betaalde werk, dat ik er eigenlijk vooral bij deed vanwege het geld. Ik moest keuzes maken, en besloot te stoppen met datgene wat me het minst voedde: ik nam ontslag. Maar betaald werk in het circuit waarin ik zo actief was zat er echt niet in, en als je zelf ontslag neemt heb je geen recht op een uitkering. Dat werd dus een half jaar op een houtje bijten, spaargeld opmaken, een verzekering afkopen en veel steun van vrienden.
Om veel of mooie spullen en bezit heb ik nooit veel gegeven – de kringloopwinkel was en is nog steeds mijn belangrijkste leverancier: als je iets ouds inruilt voor iets anders heb je toch weer wat nieuws. Iets nieuws moet als het even kan *fair* zijn, en ecologisch verantwoord. En dat heeft een prijs. Terecht!

DE KLEINE AARDE

Ik had wel veel kennis vergaard over van alles, maar het ontbrak me aan praktijkervaring. Die besloot ik op te doen bij een klein ecologisch familiebedrijf op Texel. Ik heb daar twee jaar gewerkt en (deels) gewoond en heel veel geleerd over natuurlijke processen en het telen van groenten. Maar ik wilde weer terug onder de mensen. Zo kwam ik bij De Kleine Aarde[1] in Boxtel terecht, als onbetaald medewerker.
Ofschoon ik begon met werken op het land, gaf ik al snel rondleidingen aan heel uiteenlopende groepen mensen. Vervolgens heb ik het informatiecentrum nieuw leven ingeblazen en een modelwoning ingericht met voorbeelden van ecologisch leven. Ook begon ik een bescheiden cursusaanbod te ontwikkelen: ‘Leef gerust milieubewust’. Ik was inmiddels verhuisd van Den Helder naar een klein huisje in Sint-Michielsgestel, op fietsafstand van Boxtel.

NIET-MATERIËELE BEHOEFTEN

In die tijd hadden we ook een groepje dat af en toe bij iemand thuis bij elkaar kwam onder de noemer ‘ekofilosofie’. Zo maakte ik kennis met de visie van de Chileense economist Manfred Max-Neef, en de door hem ontwikkelde ‘Matrix van fundamenteel menselijke behoeften’ – een psychologisch/filosofische onderbouwing van mijn inmiddels zelf ontwikkelde mensbeeld: het gaat in het leven vooral om het vervullen van niet-materiële behoeften. En er is een

duidelijk (maar zeer verwarrend) onderscheid tussen 'behoeften' en 'behoeftenbevredigers'. De kapitalistische maatschappij (economie) praat ons voortdurend aan dat we allerlei spullen nodig hebben om onze behoeften te bevredigen, terwijl de meeste behoeften in werkelijkheid van een heel andere orde zijn. Volgens Max-Neef zijn dat: voortbestaan, bescherming, liefde/genegenheid, begrip, participatie, ledigheid/nietsdoen, iets tot stand brengen, identiteit en vrijheid.
Om als mens te groeien gaat het dus vooral om het ontwikkelen van sociale waarden, en die sociale waarden zijn niet met geld te koop, maar ontwikkelen zich door interacties tussen mensen. Aan een tevreden mens kun je niet veel spullen slijten.
Een tevreden mens is slecht voor de huidige economie. Dus moet de massa ontevreden worden gehouden en afgeleid/verleid tot het kopen van steeds nieuwe spullen.

OMSLAG

Begin jaren negentig is het plan voor Omslag ontstaan: we wilden een nieuwe organisatie, met een brede visie, een autonoom beleid, eigen activiteiten, een tijdschrift en een eigen plek. De eerste jaren woonde Omslag bij mij in, in Sint-Michielsgestel. We hebben bergen werk verzet en in korte tijd een mooie organisatie met een eigen achterban en landelijke bekendheid opgebouwd.
In 1999 kreeg Omslag een aanbod om naar Eindhoven te verhuizen, naar een 'eigen' locatie in een groot voormalig kloosterpand, met een flink stuk tuin. Op 2 februari 2000 verhuisden we, en ik verhuisde mee omdat er in het pand ook bescheiden woonruimte beschikbaar was.

ZELFBEVRIJDING

Denk je bij matiging of soberheid alleen aan je eigen gedrag of ook aan het beïnvloeden van andere mensen?
Het gaat om beide. Naarmate je zelf meer vanuit tevredenheid kunt leven, heeft dat invloed op anderen. Maar het is soms confronterend omdat het mensen kan raken in hun comfort-zone – ik noem het wel eens een zelfgebouwde gevangenis: de sleutel zit aan de binnenkant: je kunt jezelf bevrijden. Maar daarvoor is moed nodig, veel mensen zijn bang om te verliezen wat ze hebben en hebben geen besef van wat ze missen omdat ze het (nog) niet kennen. Daarnaast is het soms nodig om mensen juist te confronteren met de consequenties van bepaald gedrag of handelen, bijvoorbeeld bij bio-industrie/dierenwelzijn, vernietiging van regenwouden, plundering van de bodem voor de jacht op (schaarse) grondstoffen, kinderarbeid, uitstoot van CO2, enzovoort. Ook als individuele consument heb je macht: kies je voor het in stand houden van ongewenste situaties, of sta je aan de kant van de oplossingen? Met elke aankoop kun je je geld in een richting sturen: naar de aandeelhouders van een groot bedrijf, of naar een klein bedrijf of lokale tuinder. Bij een niet-consumptiegerichte leefstijl kun je meer geld besteden aan werkelijk solidaire en duurzame producten.

Is een wereld zonder uitbuiting en verspilling volgens jou mogelijk?
Ik geloof niet in een 'ideale' wereld, want wie bepaalt wat voor een ander ideaal is? Het is soms wel een fijne droom: een wereld waarin mensen zich bewust, verantwoordelijk en sociaal gedragen tegenover anderen, de natuur en de Aarde, waarin mensen leven vanuit het besef van een beperkte ecologische voetafdruk en toch in hun (dan matige) materiële behoeften kunnen voorzien. Maar daarvoor is nog een lange weg te gaan.

Een veelgehoorde kritiek op individuele gedragsveranderingen is dat het druppels zijn op een gloeiende plaat, wat vind jij daarvan? Denk je dat verandering begint bij mensen of moeten (eerst) de structuren omver?
Ook hier: het is en/en! Er zijn bewuste mensen nodig om systemen te veranderen. Elk systeem, elke structuur is ooit bedacht door mensen en kan dus ook veranderd worden door mensen. De drijfveren tot verandering of consolidatie komen meestal voort uit eigen belang van een individu, bedrijf, regering, machtsblok, bedrijf of systeem.
Daarom is het volgens mij belangrijk om vooral te blijven werken aan bewustwording, educatie en scholing in combinatie met harde (geweldloze!) confrontaties, zoals acties, stakingen, bezettingen, blokkades. Maar ook om te blijven werken aan het realiseren van praktijken die uitgaan van wezenlijk andere waarden. We hebben aansprekende voorbeelden nodig om de verbeelding te prikkelen en mensen uit te dagen.

Vind je dan niet dat de grote bedrijven de echte boosdoeners zijn, en de oorzaak uiteindelijk ligt bij 'het systeem'?
Veel macht ligt bij individuele mensen: consumenten! Als we zelf zoveel mogelijk de 'goede' keuzes maken en de 'slechte' boycotten of negeren, kan er al iets gaan veranderen. Tegelijk realiseer ik me heel goed, dat ook ik dagelijks gebruik maak van producten waarvoor nog geen faire alternatieven bestaan, zoals de computer die ik dagelijks gebruik.
Persoonlijk geloof ik heel erg in de kracht van collectieven: een bundeling van krachten van losse individuen. Power to the people!

OPTIMISME EN VERZET

Omslag heeft altijd veel aandacht is voor positief nieuws. Ben jij zelf optimistisch over de mogelijkheden die er nog zijn om 'de wereld te redden'?
Ik heb iemand eens horen zeggen, dat een optimistische levenshouding een 'plicht' is als je wilt overleven. Daar zit veel in, want waarom zou je je ergens voor inspannen als je niet gelooft dat dat haalbaar is? Het tijdschrift van Omslag heet *ZOZ*, en heeft als ondertitel '*tijdschrift voor doen-denkers*'. Onze variatie op het door Van Kooten en De Bie bedachte 'doemdenken'. Met *ZOZ* willen we mensen informeren en uitnodigen om de ontwikkelingen in de wereld ook van 'een andere kant' te bekijken en om aan de slag te gaan met hun dromen en gedachten over een 'ander soort' wereld. Dat kan op veel manieren. Ook voor je eigen gemoedstoestand is werken aan verandering positiever dan wegzakken in passiviteit. Zodra je ergens mee aan de slag gaat, komt er iets in beweging en kan er iets zichtbaar worden wat anderen raakt en nieuwsgierig maakt. Maar *ZOZ* is niet alleen een portie optimisme; we roepen ook op tot actie en verzet, want: onrecht moet je blijven aanklagen.

TRANSITION TOWNS

Je was lange tijd nauw betrokken bij de Transition Towns-beweging.[2] *Zo'n tien jaar geleden leek het erop dat die beweging grote impact zou krijgen, hoe staat het er nu voor?*
Nadat ik hoorde over Transition Towns (TT) heb ik direct *The Transition Handbook*

besteld, daarin herkende ik veel van de visie en aanpak van Omslag: wacht niet op overheden, maar neem het heft in eigen hand! In korte tijd heb ik samen met anderen Transition Towns Nederland opgericht, er is een website gebouwd en bij Omslag vond een serie landelijke informatiedagen plaats waarin het concept werd uitgelegd: hoe kun je je in je eigen woonplaats samen met anderen voorbereiden op de naderende klimaatcrisis en het opraken van de olie? Na iedere bijeenkomst ontstonden er initiatiefgroepen die ermee aan de slag gingen, ieder op hun eigen manier en met zelfgekozen thema's. Ook hebben we samen met mensen uit België het handboek in het Nederlands vertaald. De Engelse term is altijd een draak gebleven, toch hebben we die gehandhaafd om het internationale karakter te benadrukken. Binnen TT werd ook permacultuur geïntroduceerd; die term is inmiddels wel breed ingeburgerd. In tientallen plaatsen in Nederland gingen groepen mensen aan de slag; lokale voedselteelt en buurt- en schoolmoestuinen bleken erg populair, maar ook duurzame energieopwekking, energiecoöperaties, duurzaam bouwen en zelfs het opzetten van ecowijkjes. Inmiddels is de Engelse naam vervangen door Transitie Nederland en zijn er allerlei initiatieven die onder zelfgekozen namen doorgaan. Ik zie de TT-beweging als een brede emancipatiebeweging. Ook hier herken ik het motto Power to the People!

Zijn er nu weer nieuwe bewegingen waar je hart naar uitgaat?
Ik word blij van de groeiende opkomst, wereldwijd, van Extinction Rebellion[3], een groep die nu ook in Nederland actief is. Ik heb zelf moeten wennen aan – opnieuw – zo'n Engelse term, die je telkens weer moet uitleggen. Code Rood[4] klinkt wat alarmerender. Urgenda[5] dwingt maatregelen af via juridische weg. Ik hoop dat de onafhankelijke journalistiek (zoals *de Correspondent*) en de onderzoeksjournalistiek (Follow the Money[6]) zich verder zullen ontwikkelen. Het aantal vegetariërs en veganisten groeit, en ook 'ontspullen' lijkt een trend te gaan worden. De voedselwaakhond Foodwatch[7] doet goeie dingen, en zo zijn er nog veel meer voorbeelden.

TINY HOUSES

Kun je jezelf voorstellen in een tiny house?[8]
Ja, absoluut. Maar dan wel in een groepje met ongeveer gelijkgestemde mensen en met een gemeenschappelijk te gebruiken ruimte met collectieve voorzieningen en spullen voor gezamenlijk gebruik. Met veel 'eetbaar' groen eromheen en ook betaalbaar voor mensen met weinig geld. Dan heb ik maar een beperkte privé-plek nodig met wat 'eigen' spullen die ik graag om me heen heb. Ik merk dat de Tiny House-beweging groeit, dat heeft ook weer alles te maken met een ontwikkeling naar 'genoeg is genoeg'.
Ik ben nu zelf betrokken bij een pril plan voor een Tiny House-cohousing in de sociale huursector. Daar wil ik me graag sterk voor maken. Ik ben nou eenmaal een doe-denker in hart en nieren.

VERDER LEZEN

Raf Janssen, *Armoede of soberheid. Over de verarming van mens en milieu als nieuwe sociale kwestie*; proefschrift; uitgave Commissie Oriënteringsdagen, 1990.
Marius de Geus, *Ecologische utopieën, Ecotopia's en het milieudebat*; uitgeverij Jan van Arkel, Utrecht 1996.
Vandana Shiva, *De armoedige levensvisie van het rijke westen. Milieu- en Derde Wereldproblemen: het resultaat van geestelijke monocultuur*; uitgeverij Ten Have, 1997.
Manfred Max-Neef e.a., *Human Scale Development*; 1991.
Meer over de 'matrix' van Max-Neef: http://www.omslag.nl/duurzaamconsumeren.html

NOTEN

(1) De Kleine Aarde werd in 1972 opgericht door Sietz Leeflang in Boxtel. Het centrum ontwikkelde projecten op het gebied van wonen, energieopwekking, voedselproductie, afvalverwerking en besparingen op grondstoffen. Er was biologische landbouw, je kon er cursussen volgen en leren een windmolen te bouwen. In 2011 werd het centrum gesloten, daarna zijn pogingen gedaan voor een doorstart, waaruit onder meer de Voedseltuin Boxtel is voortgekomen, die biologische groenten verbouwt voor o.a. de Voedselbank. – (2) Transition Towns zijn steden, dorpen of wijken die zelf aan de slag gaan om hun manier van wonen, werken en leven duurzamer te maken. Drijfveren zijn de klimaatverandering en het opraken van olie en andere fossiele brandstoffen.– (3) Extinction Rebellion is ontstaan in Londen in november 2018. Betogers voeren opvallende acties, en kiezen voor burgerlijke ongehoorzaamheid en geweldloos verzet om te protesteren tegen klimaatverandering en het verlies van biodiversiteit. Het ideaal is een samenleving waarin macht en geld rechtvaardiger verdeeld worden. – (4) Code Rood strijdt tegen klimaatverandering en voor klimaatrechtvaardigheid. Bijvoorbeeld in 2018 in Groningen tegen de gaswinning. De groep is actief in Nederland, maar werkt samen met activisten uit o.a. Duitsland, Denemarken en Engeland. Er zijn geen formele leiders, de groep neemt beslissingen op basis van consensus. – (5) Urgenda, een organisatie die Nederland duurzamer wil maken, is vooral bekend via de rechtzaak tegen de staat over het klimaatbeleid. Via de rechtbank werd afgedwongen dat de Nederlandse staat de uitstoot van broeikasgassen eind 2020 met minimaal vijfentwintig procent moet hebben teruggedrongen, in vergelijking met die in 1990. – (6) Follow the Money is een onafhankelijke nieuwswebsite voor financieel-economische onderzoeksjounalistiek (ftm.nl) – (7) Foodwatch zet zich in voor transparantie op het gebied van voedsel en ijvert 'voor het recht op voedsel dat noch mens noch milieu schaadt'. – (8) Tiny Houses zijn mini-huizen, meestal simpel, zoals een bouwkeet, al dan niet op wielen. Mensen die voor een tiny house kiezen doen dat meestal heel bewust, als een keuze voor duurzaamheid, een kleine voetafdruk en het hebben van zo weinig mogelijk spullen.

MURRAY BOOKCHINS POST-SCHAARSTE ANARCHISME

Een pleidooi voor vrijwillige eenvoud

Roger Jacobs

De Amerikaanse anarchist Murray Bookchin (1921-2006) zou in 1971 voor het eerst enige naamsbekendheid verwerven buiten de VS met de publicatie van zijn essaybundel Post Scarcity Anarchism.[1] *Buiten het essay waaraan de bundel zijn titel ontleende bevatte het ook de spraakmakende essays 'Listen, Marxist', 'Ecology and revolutionary thought', 'Towards a liberatory technology' en 'The forms of freedom' die aan de basis zouden liggen van de later door hem uitgewerkte 'sociale ecologie' en de daarmee verbonden politieke theorie van het libertaire municipalisme.*[2] *De betekenis van het begrip 'post-schaarste' is complexer dan men op het eerste zicht geneigd zou zijn te denken. Het is een kernbegrip in het reconstructieve luik van zijn politieke theorie en het plaatst hem ook in de traditie van de 'vrijwillige eenvoud' zoals die in onze dagen uitgedragen wordt door de 'ontgroei' (degrowth/décroissance) beweging.*

DE GEBOORTE VAN EEN NIEUW BEGRIP

De jonge Murray groeide op in de woelige dertiger jaren in een Joods-Russische arbeiderswijk van New York. Reeds tijdens zijn tienerjaren raakte hij politiek geëngageerd: eerst in de communistische jeugdbeweging, later als arbeider en vakbondsafgevaardigde in de Trotskistische partij SWP. Daar kwam hij in contact met de flamboyante, tegendraadse en opvallend intelligente Duitse politieke vluchteling Josef Weber (1901-1959). Weber was reeds lid van de Duitse communistische partij geweest toen Rosa Luxemburg nog leefde maar sloot zich in de twintiger jaren aan bij de dissidente trotskistische stroming (IKD). Toen de nazi's in Duitsland aan de macht kwamen week hij uit naar Frankrijk waar hij in de emigrantenpers artikelen schreef die zeer op prijs werden gesteld door Trotski. Na de Duitse overrompeling van Frankrijk slaagde hij er nog nipt in naar het Amerikaanse continent te ontkomen. Ergens einde 1942 of begin 1943 liep Bookchin Weber tegen het lijf en werd hij aangetrokken door diens charisma en onorthodoxe stellingname. Toen het einde van de oorlog niet uitliep op arbeidersrevoluties, zoals de ondertussen vermoorde Trotski had voorspeld, was dat voor Weber de aanleiding om de hele marxistische leer ter discussie te stellen.

Moest men dan samen met het marxisme ook het socialisme verwerpen? Weber weigerde daarop een positief antwoord te geven. Dat zou immers op zijn minst een impliciete keuze voor de kapitalistische barbarij betekenen. Het socialistische project zou echter wel grondig herzien moeten worden. Met het oog daarop werd het Duitstalige tijdschrift *Dinge der Zeit* en het Engelstalige zusterblad *Contemporary Issues* (CI) uitgebracht (juni 1947) die zich tot doel stelden een nieuwe socialistische theorie te ontwikkelen op basis van de beschikbare feiten die niet vertroebeld mochten worden door de bril van achterhaalde theorieën. Bookchin stelde zich bescheiden op als leerling van Weber en genoot van het gezelschap van een grote geest met politieke ervaring op de twee continenten. Later ontpopte hij zich tot persoonlijke secretaris van Weber. Hij hielp hem bij zijn onderzoek en het schrijven van Engelse teksten.

Twee items die ontleend werden aan het marxisme kregen een belangrijke plaats in Webers project van een revisionistisch socialisme. *CI* beschouwde het als een teken van de algemene regressie dat de rede door de Verlichting herleid werd tot nut, procedures en berekening. Het is een instrumentele rede geworden ter manipulatie en beheersing van dingen en mensen. Deze rede wordt negatief gecontrasteerd met de dialectische rede die ons inzicht verschaft in de natuurlijke en maatschappelijke ontwikkelingsprocessen maar ons ook het onderscheid leert te maken tussen 'what is' en 'what could be' / 'what should be'. Dialectische kritiek (theorie) moet beschouwd als een onontbeerlijk onderdeel van het revolutionaire proces (praxis).

Daarnaast ontleende men aan Marx een uitgesproken optimistische visie op de technologische ontwikkeling. Wanneer deze ontwikkeling het stadium van de volledige automatisering heeft bereikt dan verliest het kapitalisme zijn bestaansrecht en kunnen de arbeiders het economische leven in eigen handen nemen. De technologische evolutie opende dus het zicht op nooit eerder geziene utopische mogelijkheden. Weber meende dat deze gedachte aan de basis kon liggen van zijn programma voor een nieuw socialistisch project. Hij schreef er een manifest over onder de titel *The Great Utopia* (1950).[3] Duizenden jaren lang had de mensheid gepoogd een aards paradijs te verwezenlijken maar omdat hun zwoegen slechts povere resultaten opleverde was dit streven er steeds toe veroordeeld gebleven een droom te blijven (vergelijk de middeleeuwse fantasieën over 'Cocagne', 'Luilekkerland'). Met onze hedendaagse technologie is echter het potentieel aanwezig om zonder gezwoeg in onze basisbehoeften (en zelfs nog iets meer) te voorzien en de aldus vrijgekomen tijd te besteden aan creatieve en verheffende activiteiten. Maar dan zou wel de wegwerpproductie gericht op kunstmatig gecreëerde behoeften vervangen moeten worden door kwaliteitsproductie gericht op basisbehoeften. De verspileconomie vervangen door een gecontroleerde utopie veronderstelde het uittekenen van een Wereldplan: een inventaris opstellen van Amerika's economische en sociale hulpbronnen waarbij het maatschappelijk nuttige onderscheiden werd van het overbodige. Wie zou werk kunnen maken van deze inventaris? Webers keuze van een materiaal-verzamelaar viel op zijn trouwe protégé Bookchin!

Op het eerste zicht leek deze keuze terecht omdat Bookchin, toen nog schrijvend onder het pseudoniem Lewis Herber, in sommige teksten volmondig akkoord leek te gaan met Webers uitermate positieve beoordeling van de naoorlogse technologische mogelijkheden. In een *CI*-artikel uit 1955 van zijn hand lezen we: 'Voor het eerst in de geschiedenis is de technologie er dusdanig op vooruit gegaan dat het in staat is overvloed voor iedereen te verschaffen. De

mensheid kan nu de beschikbare middelen ten dienste stellen van een rationale maatschappij, een maatschappij gebaseerd op gebruik in plaats van op winst, van samenwerking in plaats van wedijver, van rede in plaats van bezeten blindheid. (…) We moeten deze enorme materiële krachten alleen nog vrijmaken van de hedendaagse sociale verhoudingen die ze afleiden in militaire productie, repressie en nu ook nog de waterstofbom'.[4]

Toen Weber hem in 1954 de taak toevertrouwde om een 'Wereldplan' uit te tekenen ging hij daar loyaal op in. Bij nader inzien kwam de opdracht neer op het kritisch doornemen van de Amerikaanse begroting: '… een draak van een document van ongeveer duizend bladzijden waarbij uitgepluisd moest worden hoeveel belastinginkomsten gespendeerd werden aan maatschappelijk nutteloze, schadelijke 'bourgeois' projecten, in het bijzonder aan wapenaankoop. Ik moest cijfermatig bewijzen dat er van alles genoeg was voor iedereen. Vervolgens werd ik verondersteld een 'alternatieve begroting' op te stellen die duidelijk maakte hoeveel rijkdom ter beschikking stond om de menselijke behoeften te bevredigen'. Toen hij er bijna een jaar aan gewerkt had drong het tot hem door dat hij zijn tijd en energie verspilde aan een maf project. Zijn eindconclusie zou alleen maar banaal kunnen zijn: 'Al mijn werk toonde enkel het welbekende feit aan dat het Amerikaanse kapitalisme, in de gedaante van de regering van de VS, ruim voldoende middelen produceerde om de ganse Amerikaanse bevolking in welstand te laten leven. Iets dat iedereen al wist'. Daarom stopte Bookchin met zijn cijferwerk en schreef daarvoor in de plaats een kritische introductie met bedenkingen over de aanpak van Weber. Het was de bedoeling dat artikel in *CI* te publiceren maar Weber ging niet akkoord met de inhoud en hield de publicatie tegen. Hiermee hield de samenwerking met Weber definitief op: hij zou in 1958 terugkeren naar Duitsland waar hij het jaar daarop overleed.
Dat nam niet weg dat Bookchin tot op het einde van zijn leven respect bleef betonen voor zijn oude leermeester: 'Het begrip 'post-schaarste' dat ik in de zestiger jaren ontwierp, verwees op een gepaste manier naar een mogelijkheid (een 'could be') die ik met Weber deelde. In laatste instantie is het begrip natuurlijk terug te voeren op Marx' geschriften over de noodzakelijke materiële voorwaarden voor het socialisme' die in zijn (Marx') tijd nog niet vervuld waren maar waarvan hij aanvoelde dat dit in de toekomst wel zou gebeuren. En dat gebeurde dan ook effectief in de vijftiger jaren en nog meer in onze tijd'. Het mag ons dan ook niet verwonderen dat Bookchin ondanks de fricties in verband met het mislukte Wereldplan-project zijn boek *Post-Scarcity Anarchism* uit 1971 opdroeg 'to the memory of Josef Weber'.

DIALECTISCH PERSPECTIEF

Wat stond er nu eigenlijk in die postume kritische introductie bij het 'Wereldplan' dat Bookchin geschreven had maar door Weber werd afgevoerd?
Murray ging ervan uit dat de noodzakelijke voorwaarden voor een rationele maatschappij niet enkel van materiële maar ook van culturele aard waren: 'Ik was het eenvoudigweg niet eens met Webers strikt kwantitatieve benadering van de schaarste problematiek. Hij was de wat grove gedachte toegedaan dat de oplossing van louter kwantitatieve aard was. Zijn onvermogen om rekening te houden met subjectieve factoren die een rol spelen bij het streven naar een utopie woog zwaar door in mijn geneigdheid om de hele onderneming op te geven. Per slot van rekening is de totstandbrenging van schaarste of post-schaarste niet louter een kwestie van boekhouding'. In zijn schets *The Great Utopia* had Weber immers onomwonden verklaard dat 'zolang de materiële noodzakelijke voorwaarden voor een hogere sociale organisatie niet vernietigd zijn er *in principe* niets in de weg staat voor de oplossing van de sociale kwestie'. Dat leidde hem tot de naïeve idee dat het voldoende was om zwart op wit aan te tonen dat er genoeg goederen en diensten waren voor iedereen. Als de mensen kennis zouden nemen van deze *feiten* dan zouden ze spontaan werk gaan maken van de afschaffing van het kapitalisme en het vervangen door zijn 'utopie'. Murray sprak in dat verband van een 'eerder simplistische illusie' die hij toeschreef aan Webers mechanische variant van het materialisme, ontleend aan Lenin, waarin het menselijk bewustzijn (de 'subjectieve' factor) volledig ondergeschikt gemaakt werd aan de maatschappelijke (economische) onderbouw. Daar tegenover stelt hij zijn dialectische benadering van de problematiek: 'Op geen enkel moment geloofde ik dat 'postschaarste' meer was dan een mogelijkheid. In laatste instantie heeft 'postschaarste' niet slechts nood aan een technologische fundering maar even goed aan een morele'.
De volledige implicaties van een dergelijke dialectisch geïnterpreteerd 'postschaarste'-begrip worden pas duidelijk in het essay *Post-Scarcity Anarchism* uit het gelijknamige boek van 1971. Het essay zelf zag het daglicht in de woelige periode tussen oktober 1967 en december 1968 en werd voor het eerst gepubliceerd in het New Yorkse tijdschrift *Anarchos* (voorjaar 1969) en later als aparte brochure verspreid of ingelast in toenmalig gepubliceerde bloemlezingen over de New Left en de Amerikaanse radicale traditie. Basisstelling van het essay is dat het wel en wee van de menselijke samenleving tot in de eerste helft van de twintigste eeuw bepaald werd door een onoverkomelijke materiële schaarste en het daarmee gepaard gaande mentale spiegelbeeld van zelfverloochening, onthouding en schuld. Sinds de Tweede Wereldoorlog werd er voor het eerst in de geschiedenis een technisch ontwikkelingsniveau gerealiseerd dat in staat was tegemoet te komen aan de menselijke basisbehoeften (én nog wat meer) zonder het gezwoeg en de – materiële en geestelijke – onzekerheid gangbaar in de voorgaande eeuwen. Het was dus niet ongepast te stellen dat de westerse wereld op de drempel van een 'post-schaarste-maatschappij' beland was.

De nadruk ligt hier echter op 'drempel' omdat de bestaande kapitalistische maatschappij – het zogenaamde Fordisme met zijn massaproductie en massaconsumptie – geenszins de post-schaarste mogelijkheden van zijn technologie verwezenlijkt. Zo zijn de materiële privileges die de (witte) middenklassen toegeschoven krijgen of de kwistige verspilling van de planetaire hulpbronnen absoluut geen weerspiegeling van de rationele en humanistische mogelijkheden die het begrip suggereren. Maar ook de onzekerheid die in vroegere maatschappijen een gevolg was van de grenzen opgelegd door een precaire na-

tuur (denk maar aan mislukte oogsten, natuurrampen en epidemieën) blijft in de huidige maatschappij voortbestaan maar nu als uitloper van de grillige bokkensprongen eigen aan kapitalistische markt. Bovendien is het kapitalisme de historische erfgenaam van repressieve mechanismen eigen aan de hiërarchische maatschappijvormen die haar voorafgingen (denk maar aan de ondergeschikte positie van de vrouw of de passieve rol waarin de burger wordt gedrukt door een gecentraliseerde staat). Hiermee wordt duidelijk dat 'postschaarste' niet herleid mag worden tot een overvloed van goederen, diensten of bestaansmiddelen. Het begrip verwijst tevens naar een alternatieve samenlevingsvorm die door deze goederen en middelen mogelijk wordt gemaakt. Binnen een maatschappelijke context van post-schaarste moeten ook de menselijke verhoudingen en de individuele psyche een weerspiegeling zijn van de vrijheid, zekerheid en zelfontplooiing die nu institutioneel mogelijk zijn geworden.

Samengevat: post-schaarste is de voltooiing van de maatschappelijke en culturele mogelijkheden die nu enkel *latent* aanwezig zijn in een technologie van de overvloed. Vandaar ook: 'De voornaamste hedendaagse kapitalistische tegenstelling is de spanning die er bestaat tussen 'wat is' en 'wat zou kunnen zijn', tussen de actualiteit van de heerschappij en de mogelijkheid van vrijheid'.

WAT DANKZIJ POST-SCHAARSTE 'ZOU KUNNEN ZIJN'

Murray Bookchin schreef zijn postschaarste-essay in een periode dat studenten en jongeren in het algemeen de Amerikaanse maatschappij op haar grondvesten deden schudden. Er kwam enerzijds een maatschappijkritische beweging op gang die de irrationaliteit van het bestaande systeem aan de kaak stelde. Als automatisering en cybernetica alle zware, ongezonde of geestdodende arbeid kon doen verdwijnen dan verloor de ophemeling van een leven vol gezwoeg ('arbeid adelt') alle geloofwaardigheid. Als overvloed beschikbaar is dan wordt een leven vol met ontberingen en afzien een anomalie. Als de goederen en diensten aanwezig zijn om maatschappelijke gelijkheid te verwezenlijken dan wordt discriminatie van vrouwen, etnische en seksuele minderheden een misdaad tegen de menselijkheid. Anderzijds kwamen er in de barsten van dat als waanzinnig aangeduide systeem allerlei 'subculturen' op die begonnen te experimenteren met nieuwe gemeenschapsvorming, vrije liefde, wederzijdse hulp, allerlei soorten 'commons', bio-voeding, enzovoort. De verwerping van het bestaande groeide uit tot de vormgeving van een nieuwe toekomst binnen de aftakelende structuren van de status-quo. Met vallen en opstaan werd aldus de revolutionaire gevoeligheid verscherpt voor de nieuwe maatschappelijke verhoudingen en waarden die gelijke tred hielden met het post-schaarste stadium van de Amerikaanse samenleving.

Bookchin zou echter dit geëxperimenteer met het 'wenselijke' tegelijk ook verbinden met een grimmige 'noodzaak'. De spanning tussen het bestaande en het mogelijke neemt immers apocalyptische vormen aan met de ecologische crisis waarin het naoorlogse kapitalisme ons gestort heeft. Met zijn boeken *Our Synthetic Environment* (1962) en *Crisis in our Cities* (1965) heeft hij het al-

omvattende karakter van die crisis aangetoond. Bovendien is die crisis binnen een kapitalistisch kader onoplosbaar. Omdat concurrentie en accumulatie (dus: groei) de levenswetten vormen van het kapitalisme is het inherent antiecologisch. De natuur kan door haar enkel gezien worden als hulpbron die geplunderd en geëxploiteerd dient te worden. Ecologische destructie is geen gevolg van toevallige uitwassen van het systeem maar wel van een onverbiddelijke systeemlogica.
De anarchistische utopie die Bookchin als alternatief voorstelt heeft dan ook als hoeksteen de eco-gemeenschap, vergelijkbaar met het ecosysteem in de natuur. Zo'n gemeenschap moet de specifieke menselijke eigenschappen koesteren en bevorderen: rationaliteit, zelfreflectie, doelgerichtheid, enzovoort. Dat vereist in eerste instantie 'menselijke schaal': een habitat is onmenselijk als zij omwille van haar schaal, centralisatiegraad of exclusiviteit van haar beslissingsprocedures de sociale mechanismen die de persoonlijke lotgevallen van de individuele burger bepalen, aan het oog onttrekt. Op die manier wordt een cruciale voedingsbodem voor de ontwikkeling van het bewustzijn afgesneden, wat op langere termijn de integriteit van dat bewustzijn zal aantasten. De mens wordt dan onttoverd: hij houdt op een autonoom individu te zijn en wordt een massamens. In tweede instantie vereist dit een gedifferentieerde omgeving die veelzijdige individuen voortbrengt die stabiliteit verlenen aan het gemeenschapsleven: mensen die zowel kunnen deelnemen aan het landelijke als aan het stedelijke leven, aan hand- als aan hoofdarbeid, aan individuele zelfont-

plooiing, mutualistische gemeenschapsbanden en internationale solidariteit. De eco-gemeenschap staat als het ware garant voor de 'fysiologie van de vrijheid': het stelt de mens psychisch in staat zich als een vrije mens in een vrije samenleving te gedragen.

De 'anatomie van de vrijheid' in de zin van een voorafgaande noodzakelijke voorwaarde voor zo'n ecologisch functionerende samenleving is het postschaarste karakter ervan. Daarmee bedoelt Bookchin een maatschappij met een geavanceerd productievermogen die met een beperkte investering van menselijke tijd en energie toelaat dat de elementaire en zelfs een aantal luxe behoeften van de mensen worden bevredigd. Alles *kan* geproduceerd worden, maar (in tegenstelling met het kapitalistisch systeem) het *hoeft* niet langer omdat de betrokkenen gezamenlijk kunnen kiezen om de tijd en energie die de ontwikkeling van een nieuw product zou kosten te besteden aan andere (gemeenschaps)initiatieven.
'Als het de doelstelling van kapitalisme of (staats) socialisme is om de behoeften te doen toenemen, dan is het de doelstelling van het anarchisme om het keuzevermogen te doen toenemen. Hoe zeer de consument ook verleid wordt om te geloven dat hij of zij vrij kiest toch is hij/zij heteronoom en staat hij/zij onder invloed van een gemanipuleerde noodzaak; in tegenstelling daarmee is het vrije subject autonoom en streeft spontaan rationeel overwogen doelstellingen na'.[5]

Het verfijnde keuzevermogen van bewoners van gedecentraliseerde ecogemeenschappen die de schaarste opgeheven hebben zou onmiddellijke implicaties hebben voor hun dagelijkse leven. 'Bevrijd van de bureaucratische manipulatie zouden de mensen de schoonheid van een eenvoudiger, niet overdadig materieel leven herontdekken. Kleding, voeding, inrichting en huizen zouden meer kunstzinnig, persoonlijk en Spartaans worden. Mensen zouden opnieuw een gevoel ontwikkelen voor dingen die 'des' mensen zijn in contrast met dingen die de mensen opgedrongen worden. Het afstotende ritueel van marchanderen en schatten verzamelen zou plaats maken voor de doorleefde handelingen van maken en geven. Dingen zouden ophouden te fungeren als prothesen voor verarmde ego's of als bemiddelaars tussen beknotte persoonlijkheden; ze zouden weer de producten worden van veelzijdige, creatieve individuen en giften van integere en zichzelf ontplooiende persoonlijkheden'[6].

Tegelijkertijd heeft deze post-schaarstemaatschappij als cruciale functie de deuren van de sociale arena permanent open te houden voor het revolutionaire volk. Zolang datzelfde volk gedwongen is door moeizame inspanningen in zijn levensonderhoud te voorzien of door manipulatie een slaaf wordt van steeds nieuw gecreëerde behoeften, komt de revolutionaire politiek op de tweede plaats of vraagt dusdanige bijkomende inspanningen dat die onmogelijk lange tijd vol te houden zijn. Een post-schaarste maatschappij moet dus aan iedereen de mogelijkheid bieden om zich met zaken van algemeen belang bezig te houden. We worden vrijgehouden *voor* iets (en niet *van* iets): de nadruk ligt hier op een actief vrijheidsbegrip, een praktijk van het zichzelf en anderen vrijmaken en menselijker maken door de participatie aan de publieke instellingen.

De post-schaarste-maatschappij wordt gedragen door een 'libertaire technologie', waarmee Bookchin wil aanduiden dat de productiesfeer geen sfeer van de noodzaak is waarbinnen autoritaire verhoudingen onvermijdelijk zijn (een opvatting die onder meer Engels en Lenin deelden). In navolging van de grote negentiende-eeuwse utopisten (Fourier, Owen, Morris) is hij de mening toegedaan dat ook de productiesfeer doordrongen kan worden van vrijheid. Dat heeft implicaties voor het karakter van een alternatieve technologie: hij noemt het een bevrijdende of libertaire technologie. Deze mag de mens zeker niet degraderen tot een verlengstuk van de machine. Van een terugkeer naar de arbeidsintensieve en mens verslindende negentiende-eeuwse of pre-industriële productietechnieken kan dan ook geen sprake zijn. Enerzijds denkt Bookchin in dit verband aan een werkverdeling tussen mens en machine: deze laatste knapt de zware routinearbeid op, terwijl de mens zou instaan voor de ambachtelijk-artistieke afwerking. Anderzijds maakt de uitschakeling van energie- en tijdrovende arbeid de handen ook vrij voor wat wij in brede zin 'economisch zelfbeheer' zouden kunnen noemen: het beheer van de werkplaats door de werkers, in samenspraak met de burgers van de plaatselijke gemeenschap, met bijzondere aandacht voor de integratie van de werkplaats in de lokale ecogemeenschap en de lokale bioregio.

VOORLOPER VAN DE 'ONTGROEI'-BEWEGING

Murray Bookchins 'sociale ecologie' en de daarmee verbonden politieke theorie van het libertair municipalisme hebben niet alleen een wedergeboorte beleefd dankzij het door Syrische Koerden ingesteld en het mede door hem geïnspireerd politiek systeem van het 'Democratische Confederalisme' in Rojava en de recente grootschalige municipalistische experimenten in uiteenlopende (middel-) grote Spaanse steden. Daarnaast is ook de Zuid-Europese 'Décroissance'- beweging Bookchin niet onterecht (zoals uit bovenstaand artikel mag blijken) gaan beschouwen als één van haar vroege voorlopers.[7] De oorspronkelijke Franse 'ontgroei'- beweging vond zijn oorsprong in activistische milieus van de stad Lyon in de loop van de tachtiger jaren.

De toenmalige neoliberale doorbraak vormde de ideologische voedingsbodem voor een ophemeling van economische groei en consumentisme. Tegelijkertijd werd er ecologische lippendienst verleend aan de milieukwestie via de introductie van het begrip 'duurzame ontwikkeling' (Brundtland Rapport, 1987). Dit kwam erop neer dat het milieu het best beschermd zou worden met behulp van de spelregels van de vrije markt en de vrijhandel zonder dat dit een 'alternatieve groei' in de weg hoefde te staan (denk aan het Kyoto-Protocol en het internationale emissiesysteem ter vermindering van de CO2 uitstoot). Veel later, tijdens de financiële crisis van 2008/2009, dook opnieuw een gelijkaardig voorstel op van een groene New Deal: een Keynesiaans geïnspireerd herstelplan waarbij massaal gericht geïnvesteerd zou worden in milieusectoren met de bedoeling een nieuwe groeicyclus op gang te brengen waarbij zowel People, Profit als Planet (PPP) er wel bij zouden varen.
Sindsdien heeft de ontgroei-beweging ook vaste voet aan de grond gekregen in Italië, Spanje (vooral Catalonië) en

Griekenland en kreeg de activistische vleugel het gezelschap van een academische met bekende figuren als Serge Latouche, Pierre Ariès en Joan Martinez-Alier. De beweging bespeelt uiteenlopende thema's die overigens punt voor punt terug te vinden zijn in Bookchins geschriften: grenzen aan de groei, de groeilogica van het kapitalisme, de herpolitisering van de ecologische problematiek (het is geen kwestie van louter techniek), de streving naar autonomie (Bookchins centrale focus in zijn laatste levensfase maar ook terug te vinden bij Europese auteurs als Ivan Illich, André Gorz en Cornelius Castoriadis) en de transitie-idee (welke praktijken, processen, instellingen zijn er nodig om een nieuwe conviviale vorm van het 'goede leven' tot stand de brengen?). De verschillende academici, actiegroepen en bewegingen focussen meestal op één (deel) thema met als gevolg: weinig overeenstemming. 'Als er al een consensus is in de ontgroei-gemeenschap, dan is het dat een transitie alleen het resultaat van meervoudige strategieën en meerdere spelers kan worden; een beweging van bewegingen die zowel alledaagse praktijken als overheidsinstellingen verandert'.[8]

Zoveel is zeker: de toekomst van de 'Décroissance / Degrowth' ligt open. Is zo'n pluriforme beweging in staat om haar thema's ingang te doen vinden in de gevestigde academische wereld en in de samenleving in haar geheel? Heeft zij de kracht om maatschappelijke processen op gang te brengen die de noodzakelijke aanzet kunnen geven voor een wereldwijde en alomvattende transitie? Het zijn vragen die Bookchin zich enkele decennia geleden reeds stelde en de antwoorden die hij formuleerde verdienen het om opnieuw nagelezen te worden.

VOETNOTEN

(1) M. Bookchin, *Post Scarcity Anarchism*, Black Rose Books, Montréal, 1971/1977. Voor het gelijknamige essay, zie: p. 31-54 en ook de later geschreven en aanvullende 'introduction', p. 9-30;
(2) Zie ook de recente vertaling van acht belangrijke essays van Bookchin in: M. Bookchin, *Sociale ecologie en politiek*, Kelderuitgeverij, Utrecht, 2018;
(3) J. Weber, *The Great Utopia*, Bureau of Public Secrets, Berkeley (Internet: 08/04/2018);
(4) J. Biehl, *Bookchin's originality. A reply to Marcel Van der Linden*, Communalism, 14 april 2018. Alle citaten uit de tweede en derde paragraaf zijn terug te vinden in deze tekst, p. 13-15;
(5) M. Bookchin, *The Ecology of Freedom*, Cheshire Books, Palo Alto, California, 1982, p. 70;
(6) M. Bookchin, *Toward a Liberatory Technology*, in: Post scarcity anarchism, 1971, p. 135;
(7) C. Biagini, e.a. (coord.), *Aux origines de la décroissance. Cinquante penseurs*, L'Echappée, Paris, 2017 (p. 32-37) en V. Gerber, F. Romero, *Les précurseurs de la décroissance: Murray Bookchin*, Le passager clandestin, Neuvy-en-Champagne, 2014;
(8) G. D' Alisa, e.a., *Ontgroei. 'Degrowth': een vocabulaire voor een nieuw tijdperk*, Jan Van Arkel, Utrecht, 2016, p. 42. Michalis Theodoropoulos legt in zijn artikel 'Political ecology and degrowth' (http://trise.org/2018/01/25, Internet: 31/03/2018) expliciet de verbinding tussen Bookchins sociale ecologie en de ontgroei-beweging.

DE GEMATIGDE KUNST VAN LEVEN

Marius de Geus

Veel burgers zitten vast in het nastreven van een overvloedige en consumerende levensstijl. In de praktijk blijkt het bijzonder moeilijk om die oude op consumeren gerichte levensstijl op te geven en te kiezen voor een nieuwe en ook aantrekkelijke, meer gematigde levenswijze. Een van eerste vragen die opkomt is hoe wij als gewone burger een eenvoudige en veel meer ecologisch verantwoorde levensstijl kunnen vormgeven. Hoe kan je je leefwijze aanpassen op een manier die de natuurlijke hulpbronnen van de aarde zomin mogelijk aantast en die in de praktijk van alledag veel milieuvriendelijker is?

Het startpunt is consequent geen kwaliteitsarme, overbodige, slecht gemaakte en niet strikt nodige artikelen aan te schaffen. Veel moderne westerse burgers zijn 'geobsedeerd' door het aankopen van nieuwe consumptiegoederen. De bekende Engelse antigroei-econoom Tim Jackson stelt in zijn werk dat de sterke maatschappelijke focus op het kopen van nieuwe consumptieartikelen één van de meest ondermijnende krachten is voor ecologische duurzaamheid. Hij ziet in de productie en consumptie van nieuwigheden de stuwende kracht achter de moderne groei-economie, die verder wordt aangejaagd door reclame en steeds meer consumeren.[1]

Het is dat onbeperkte consumeren van nieuwe producten dat een verstrekkende impact heeft op de natuurlijke leefomgeving van de mens. Producenten stimuleren voortdurend de vraag van consumenten naar nieuwe, spannende en opwindende consumptiegoederen. Zo zijn velen verslingerd geraakt aan het aanschaffen van nieuwe kleren, technologieën en 'sexy' elektronische producten. Hierdoor raken oudere, nog best bruikbare, consumptiegoederen die mensen al in hun bezit hebben in versnelde vaart achterhaald en impopulair. Dit leidt tot een 'wegwerpmaatschappij' waarin allerlei goederen en spullen die nog volkomen functioneel zijn, door nieuwere producten worden vervangen; en dat tegen hoge financiële kosten en onnodig materiaal- en energieverlies. De meeste huizen in de westerse wereld liggen vol met spullen (keukenhulpjes, plastic speelgoed, hebbedingetjes): voortijdig afgedankte goederen die na enige tijd verdwijnen in uitpuilende kasten, kelders, zolders en schuren.

KOESTER WERKENDE ARTIKELEN

Dat betekent dat je goederen die nog functioneel zijn best kunt blijven gebruiken. Dit is een transparante eerste stap om een milieuvriendelijke levensstijl te ontwikkelen. Als je iets nieuws wil kopen kun je eerst eens kijken of de spullen die je al hebt nog voldoen. Als dat zo is, is het vanuit een ecologische invalshoek gezien af te raden om iets nieuws aan te schaffen. Dit geldt des te sterker wanneer die consumptieve aankopen alleen voortkomen uit nieuwsgierigheid, verveling of een intrinsiek verlangen naar vernieuwing en verandering.

Een verantwoorde 'kunst van het leven' die voortkomt uit vrijwillige vereenvoudiging, matiging en zelfbeheersing, impliceert het leiden van een doelgericht

leven, waarbij je rekening houdt met de natuurlijke leefomgeving en het klimaat van onze aarde. Een dergelijke levenskunst is zoveel mogelijk bevrijd van goedkoop gefabriceerde rommel met een korte levensduur. Het is een invulling van het leven die berust op het principe van 'vrijwillige eenvoud' (voluntary simplicity) en die in materieel opzicht zo 'licht' mogelijk wordt gehouden. Dit onder het motto van 'het lichtvoetig betreden van de aarde'.

GEMATIGDE CONSUMENT

Het kernidee van mijn voorstel is hier dat 'verspilling' bij de productie en consumptie van goederen en diensten koste wat kost vermeden moet worden. Het streven naar een 'redelijke vorm van gemak en luxe', in combinatie met gerieflijke levensomstandigheden, is de te verkiezen strategie. Wel dienen deze vormen van gemak en luxe geselecteerd te worden op grond van hun potentieel om energie, elektriciteit en materialen te besparen.

Het is daarnaast van essentieel belang om beter te leren genieten van naar verhouding eenvoudige zaken of ervaringen in het leven. Een gematigde consument stelt zich open voor die genoegens en geneugten in het menselijk leven die weinig of niets kosten, en die toch in ruime mate plezier, ontspanning en gevoelens van welzijn en geluk verschaffen. Wandelen door de natuur, sporten, fietsen of contacten met andere mensen om je heen, waardevolle gesprekken, dingen samen doen of anders het verrichten van een positieve daad, waar een ander baat of voordeel bij heeft.

Wanneer ik zelf naga wat de gelukkigste momenten in mijn leven zijn, dan blijken dat vooral die vrolijke, humoristische en liefdevolle situaties te zijn met mijn partner, kinderen of vrienden, en handelingen zoals het troosten van een kind, of het geven van aandacht en zorg aan kwetsbare, hoogbejaarde ouders. Op een ander niveau zijn het de speciale momenten van complete betovering en verwondering door de natuur (een magnifiek uitzicht over de Waddenzee of van een hoge bergtop na een klimpartij, het beeld van een meanderende rivier, een enorme gletsjer of een mooie baai). Dat leert dat geluk niet in dingen en spullen ligt, maar in heel andere dingen.

LANGZAMER LEVEN

In het verleden hebben politieke filosofen als Henry D. Thoreau, Ivan Illich, Erich Fromm en Carl Honoré gepleit voor een herijking van het maatschappelijk denken over de rol van snelheid in het leven en de waarde van ontspanning en rust. In een ecologische samenleving die de uitkomst is van vrijwillige vereenvoudiging en matiging, maken haast en spoed plaats voor een kalmer levenstempo en het genieten van het 'Tempo Giusto' (het juiste tempo, de juiste maat), evenwichtig afgestemd op de activiteit en de situatie.[2]

Rusteloosheid wordt vervangen door 'sereniteit' en zielsrust, en gebrek aan tijd door voldoende tijdsruimte voor ontspanning. In deze visie op het vereenvoudigen van het bestaan wordt langdurig en hard werken vervangen door tijd voor recreatie, voor lichamelijk en geestelijk herstellen van verrichte inspanningen, voor volop tijd in het dagelijks leven voor jezelf, familie en vrienden.

Over het algemeen zijn mensen die bewust kiezen voor vrijwillige vereenvoudiging en een ecologisch verantwoorde levensstijl ook degenen die parttime werken en minder gefocust zijn op een hoog salaris of status en ook matiger consumeren. Ecologisch verantwoord leven impliceert dat er juist meer tijd nodig is voor de gewone dagelijkse handelingen.

Wie voortaan naar het werk gaat fietsen, zal mogelijk (maar lang niet altijd) meer tijd kwijt zijn dan wie voor de auto of het openbaar vervoer blijft kiezen. Een dagelijkse fietstocht van voldoende lengte en intensiteit bespaart bij wijze van spreken het bezoek aan een sportschool.

Meer tijd is nodig om in het vervolg bepaalde consumptiegoederen zelf te repareren, of om zelf te koken in plaats van een pizza te laten bezorgen. Tijdgebrek zet mensen er vaak toe aan om, ondanks de bekende ecologische bezwaren, toch het vliegtuig of de auto te nemen, in plaats van te kiezen voor klimaatvriendelijker vervoer. Uit haast en gemakzucht wordt dan gekozen voor snelle en comfortabele oplossingen.

LEVENSSTIJL

De sociale en politieke critici van de moderne consumptiemaatschappij hebben helder gewezen op de noodzaak van radicale veranderingen van levensstijl en op een verlaging van het consumptieniveau. Beslissend is echter niet alleen mensen te stimuleren om hun consumptie radicaal en drastisch te reduceren, maar ook om hen systematisch uit te nodigen om op een andere 'meer milieu-, natuur- en klimaatvriendelijke wijze' te gaan consumeren.

Op zich is consumeren niet per definitie egoïstisch of materialistisch, of louter een betreurenswaardige uiting van hebzucht en het najagen van status en prestige. Het is heel lastig en ook onnodig om een goed leven te leiden zonder bepaalde basisgoederen en zonder gebruik te maken van zaken als voedsel, huisvesting, verwarming, medische zorg en handige hulpmiddelen, gereedschappen en instrumenten.

OPWAARDEREN

Het sleutelprobleem bestaat in het vinden van een juiste combinatie van technologische innovatie – de introductie van geavanceerde, milieuvriendelijke producten – en verschillende typen van consumptie door ons als dagelijkse consumenten. In toenemende mate zal het in de sociale en politieke debatten draaien om het kiezen voor consumptiegoederen, die optimaal eco-efficiënt zijn en geschikt zijn voor hergebruik. Deze goederen moeten eenvoudig te demonteren en te repareren zijn en met weinig moeite te hergebruiken of te renoveren zijn. Mogelijk zelfs 'op te waarderen' zijn door bepaalde onderdelen te vervangen. Denk aan ontwikkelingen als modulaire smartphones (The FairPhone), modulaire elektrische auto's, enzovoort.

Een aanzienlijke stap vooruit kan worden gezet door het introduceren van hoogtechnologische warmtepompen en superefficiënte zonnepanelen. Verder het installeren van inventieve kleinschalige windmolens die op het eigen dak worden bevestigd, in combinatie met structurele aanpassingen zoals het verbeteren van de woningisolatie. Hieronder valt ook het voorkomen van afval, het sluiten van hergebruikskringlopen en het introduceren van '*upcycling*'. Dit laatste is het opwerken van al bestaande consumptiegoederen tot producten met een hogere milieuwaarde.

Als we deze gedachtelijn volgen zijn we in staat de schade aan milieu, natuur en klimaat in de komende decennia ver-

gaand terug te brengen, terwijl tegelijk een ruim welvaartsniveau kan worden vastgehouden.

EENVOUD

De VN roept in haar *Global Environment Outlook 5 2013* (GEO-5) rond 2050 het hulpbronnengebruik met maar liefst negentig procent te beperken in vergelijking met nu. Deze doelstelling veronderstelt een revolutionaire verbetering in de efficiency van productie- en consumptieprocessen naast het structureel doelmatiger gebruiken van de beschikbare natuurlijke hulpbronnen. Een reductie van negentig procent zal een vergaande, zelfs radicale invloed hebben op onze systemen van verwarming, koeling, het vervoeren van goederen en mensen. Dit om in de toekomst de natuurlijke leefomgeving en het klimaat te beschermen. Deze beperking moet plaatsvinden onder de voorwaarde dat de levensstandaard en welvaart in de zich ontwikkelende landen kan blijven stijgen.

Een ander belangrijk punt is dat wij op beheerste wijze gebruik maken van luxe en consistent kiezen voor vormen van 'elegante eenvoud'. De moderne consument staat aan vele verleidingen bloot en moet stevig in de schoenen staan want hij/zij kan dagelijks veel geld uitgeven aan overmatig dure en luxueuze goederen.

Het is beter afstand te nemen van de in onze tijd overheersende '*Ikea- en Primarkmentaliteit'*: het frequent en tegen de laagst mogelijke prijzen kopen van goederen en kleding, het regelmatig vervangen van de 'dingen' die ons omringen en het met versnelde vaart weer afdanken van deze spullen.

Vanuit milieuperspectief is het raadzaam om minder goederen te kopen. En alleen nieuwe wanneer deze echt nodig zijn, van goede kwaliteit zijn en lang meegaan. Een te rechtvaardigen keuze, zolang de gekochte goederen er aangenaam uitzien, stevig en functioneel zijn en dus lang kunnen meegaan. Bovendien gemaakt van verantwoorde en slijtvaste materialen en eenvoudig te repareren zijn. Denk aan de algemene vuistregel van *Reduce, Re-use and Recycle*: het reduceren van afval, hergebruiken en recycling.

VOETAFDRUK

De meest delicate vraag van onze tijd is: wanneer we, zowel individueel als gemeenschappelijk, de consequenties van ons handelen voor milieu, natuur en klimaat gaan inzien en zullen erkennen. Op welke manier we ook precies besluiten om individueel invulling geven aan ons leven, we moeten in de nabije toekomst bereid zijn om ons te houden aan de voor alle aardbewoners beschikbare Ecologische Voetafdruk (*Ecological Footprint*). Iedere burger zal rekening zal moeten gaan houden met de hoeveelheid landoppervlak op aarde die vereist is voor het gebruik van natuurlijke hulpbronnen, zoals energie, hout, voedingsstoffen. Dit veronderstelt dat iedereen goed geïnformeerd is en op de hoogte van de 'ecologische ruimte' die ons gedrag, handelen en besteding van goederen en diensten op deze wereld de facto innemen.

Het een essentiële vereiste dat wij als moreel verantwoordelijk denkende burgers bereid zijn om te besluiten tot vrijwillige vormen van vereenvoudiging en matiging. En dat wij in het kielzog van deze gedachte in het vervolg onze claims op de beschikbare hoeveelheden land, water, energie en andere hulpbronnen tot aanvaardbare proporties weten te reduceren.

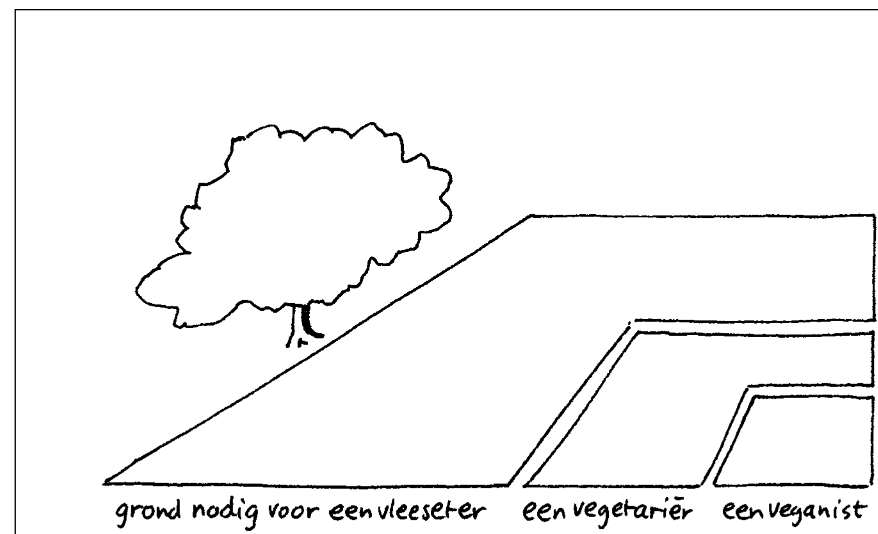
Al in 1995 hielden de onderzoekers Mathis Wackernagel en William Reese een dringend pleidooi voor een 'eerlijk aarde-aandeel' (*fair earth share*) van ongeveer 1,80 hectare per bewoner van de aarde.[3] Veel wereldburgers, waaronder de bewoners van de Verenigde Arabische Emiraten (8,44 hectare), België (7,11), en Nederland (6,43) zitten daar aanzienlijk boven.[4] Eerdere berekeningen hebben uitgewezen dat, indien iedere aardbewoner er een Amerikaanse levensstandaard op na zou houden, wij tenminste drie aardbollen nodig zouden hebben.[5]

Ideaal zou zijn wanneer iedereen geregeld zijn of haar ecologische voetafdruk uitrekent en bijhoudt of het persoonlijke milieu- en natuurgedrag redelijkerwijs binnen de perken blijft. Het is eenvoudig om een realistische schatting te maken van de eigen gemiddelde jaarlijkse ecologische voetafdruk. Dit door simpelweg een korte vragenlijst in te vullen op het internet (zie voetenbank.nl of footprint.org). Het duurt niet langer dan een minuut of tien om op het web uit te vinden welke aankopen en vormen van consumptiegedrag onze planeet aarde in de praktijk het zwaarst belasten.

HET MOET ANDERS

De kernboodschap die de westerse liberale democratieën de laatste zes decennia tot vervelens toe hebben uitgedragen, luidt als volgt: een hogere mate van consumptie en productie en een onbegrensde, haastige en drukke levensstijl van iedereen versterkt de groei, veerkracht en stabiliteit van de economie. Dat bevordert de winstgevendheid en bestaanszekerheid van het bedrijfsleven, de nationale werkgelegenheid blijft behouden en in gunstige gevallen zelfs gestimuleerd.

Ook zou dit de basiszekerheden van het bestaan vergroten, waaronder het voorzien in baangarantie, een hoger besteed-

baar inkomen voor het doen van dagelijkse aankopen en het aanschaffen van een eigen woning. Uitbundige economische groei, ongelimiteerde consumptie en levensstijlen verruimen volgens deze denktrant ook de belastinginkomsten en de mogelijkheden voor het in stand houden van onder meer sociale voorzieningen, gezondheids- en ouderenzorg, waardoor het gemiddelde geluksgevoel van burgers verhoogd zou kunnen worden.

Op basis van de algemeen beschikbare wetenschappelijke bevindingen uit onder meer de politieke filosofie, de ethiek en de individuele en sociale psychologie, is het echter toch raadzamer om principieel andere beleidsstrategieen- en paden te gaan bewandelen. Dezelfde nationale liberaal-democratische overheid dient het beleid op het vlak van produceren, consumeren, economisch doorgroeien en algemene levensstijlen in de nabije toekomst te baseren op een kwalitatief hoogwaardig '*gematigde kunst van het leven*'.

POLITIEKE DEBAT

De dominante westerse productie- en consumptiepatronen, de aanhoudende nadruk op het streven naar economische groei en de ongelimiteerde begeerten en levensstijlen van de welvarende westerse mens, zijn de hoofdoorzaken van schadelijke en riskante vervuiling en aantasting van de leefomgeving. Dezelfde cultureel-ideologische en economische oorzaken staan aan de basis van klimaatverandering en de opwarming van de atmosfeer.

Hoe confronterend, ongevraagd en onwelkom deze boodschap wellicht ook is, dit vereist dat de rijkere westerse liberaal-democratische overheden voortaan prioriteit geven aan het reduceren, beteugelen van de groei van de ondernemingswijze productie en de vrijemarkteconomie. Deze welvarende liberale democratieën zullen op een creatieve, flexibele en hoogst intelligente wijze moeten werken in de richting van het verminderen van individuele consumptieniveaus en het via 'de weg der geleidelijkheid' veranderen van de consumptiegedragingen en levenswijzen van iedereen. Dit zal een moeizaam te realiseren breuk betekenen met lang ingesleten, dominante denkbeelden.

In de loop van mijn betoog is naar voren gekomen dat een algemene levensstijl van vrijwillige vereenvoudiging en matiging een veelheid aan positieve gevolgen zal creëren voor het levensgeluk van iedereen, de toestand van de natuurlijke leefomgeving en die van het klimaat op onze aarde. Iedereen die op vrijwillige wijze kiest voor deze alternatieve culturele, ideologische, economische en maatschappelijke uitgangspunten en waarden, zal schroom moeten afwerpen en het politieke debat moeten aangaan. We zullen onze kinderen en kleinkinderen hiermee een grote dienst bewijzen, en we zullen een aarde achter kunnen laten die levenskrachtig en vitaal is.

NOTEN

(1) T. Jackson, *Prosperity without Growth. Economics for a Finite Planet*; Londen 2010; p. 199. – (2) C. Honoré, *Slow, een wereldwijde revolutie*, Rotterdam, 2004: pp. 182-191 en 209-216 – (3) M. Wackernagel en W. Reese, *Our Ecological Footprint. Reducing human impact on the earth;* Gabriola Island; 1995. – (4) World Wildlife Fund, *Living Planet Report 2012*; pp. 140-146; – (5) P. Jones en R. Jacobs, *Terra Incognita*, Gent, 2006: p. 174.

TEGEN DE VERSPILLING

Weggeefwinkels en repaircafé's

Jaap van der Laan

Om zich te onttrekken aan de consumptiedwang en als verzet tegen de op winstgebaseerde economie hebben activisten weggeefwinkels opgezet. Hier kan iedereen bruikbare zaken, kleding, boeken, huisraad en dergelijke die hij/zij niet meer nodig heeft afgeven en kunnen anderen langskomen om iets wat zij nodig hebben gratis mee te nemen.

Weggeefwinkels hebben als motto (ontleend aan Mahatma Gandhi) '*Er is genoeg voor ieders behoefte, maar niet voor ieders hebzucht*.' Bij een weggeefwinkel is iedereen welkom, anders dan bij bijvoorbeeld bij de voedselbank of een goederenbank, waar doorgaans alleen materieel armere mensen gratis voedsel of goederen kunnen krijgen. Bij een weggeefwinkel gaat het nu eens niet om geld, deze winkels bieden een alternatief voor de wegwerpeconomie. Ze dragen bij aan het verminderen van de verspilling. Dat alles gratis is kan verwarrend zijn en kan mensen helpen anders naar de economische orde te kijken. Andere dingen, belangeloosheid en vrijgevigheid blijken te bestaan, en bescheidenheid en matigheid zijn belangrijk voor iedereen.

Weggeefwinkels ontvangen geen subsidie, ze worden gerund door vrijwilligers, en bestaan dankzij giften. Meestal bevinden ze zich in kraakpanden of in een (tijdelijk) leegstaand pand. Vaak hebben weggeefwinkels ook een link met het propageren/organiseren van de jaarlijkse niet-winkeldag (dit jaar op 30 november), zie hiervoor: koopniets.nl

GRATIS OF NIET

Een weggeefwinkel heeft een essentieel andere opzet dan een kringloopwinkel. Ook een kringloopwinkel krijgt de goederen gratis maar er wordt wel geld voor gevraagd en veelal werken hier naast vrijwilligers ook betaalde krachten, soms vooral mensen die elders niet makkelijk een baan kunnen vinden. Voor sommige kringloopwinkels is het ook een van de belangrijkste doelen deze mensen aan werk te helpen. Afgedankte welvaartsresten verkopen om mensen die zich afgedankt voelen het idee te geven dat afgedankt niet hetzelfde is als waardeloos.

Zowel weggeefwinkels als kringloopwinkels en goederenbanken geven (armere) mensen de gelegenheid toch hun huis in te richten en zich te kleden. Ze verminderen de verspilling en richten zich in meerdere of mindere mate tegen het kapitalistische systeem.

De weggeefwinkeliers gaan echter concreter de confrontatie aan met de allesoverheersende geldeconomie en de overmatige consumptie in de moderne westerse samenleving. De weggeefwinkel staat in de opvatting van de initiatiefnemers lijnrecht tegenover de heersende logica van de geldeconomie, want geld is er niets waard en alle in de winkel aanwezige spullen worden zonder dat daar ook maar iets tegenover staat, weggegeven aan diegenen die ze gebruiken kan.

Daarnaast hebben weggeefwinkels vaak ook een sociale doelstelling en zijn ze een ontmoetingsplek. Soms zijn ze een onderdeel van een groter geheel, met bijvoorbeeld een gratis internetclub en een eethuis, een vrije ruimte voor kunstenaars en dergelijke. Doordat kraken de laatste jaren steeds moeilijker is geworden zijn er niet in alle steden meer weggeefwinkels. Zie voor meer informatie wegggeefwinkels.nl
Vergelijkbaar met de weggeefwinkels zijn de boekenkastjes die je vaak langs de weg ziet staan. Je kan hier gratis boeken uithalen en de boeken die je niet bewaren wilt in terugzetten.

WEGGOOIEN? MOOI NIET!

In veel plaatsen in Nederland vind je ook zogenaamde repaircafé's. Tien jaar geleden werd dit initiatief bedacht door Martine Postma. Het heeft zich als een olievlek over ons land verspreid en ook in andere landen zijn repaircafé's ontstaan. Repaircafé's richten zich tegen verspilling. Veel kleding en huishoudelijke apparaten en andere gebruiksvoorwerpen worden weggegooid als er iets aan mankeert, terwijl ze veelal uitstekend te repareren zijn. De café's hebben naast een sociale functie met name de doelstelling verspilling tegen te gaan. Niet alle elektrische apparaten zijn te repareren omdat fabrikanten soms onderdelen verlijmen in plaats van vastschroeven. Repareren wordt zo wel erg moeilijk gemaakt. Volgens de oprichtster realiseren veel mensen zich ook niet dat allerlei apparaten ook onderhoud nodig hebben zoals schoonmaken, smeren, ontkalken. Ze roept de fabrikanten ook op om in hun ontwerp rekening te houden met de mogelijkheid hun apparaat te repareren. Zie ook repaircafe.org

DEELECONOMIE

In een eerder nummer van *de AS*, 193 *Geef, neem en deel*, schreven we over de deeleconomie en de vele voordelen die de opkomst ervan biedt. Deels wordt deeleconomie ook weer ingebed in de kapitalistische economie, denk aan bedrijven die deelauto's aanbieden, maar met deeleconomische projecten die geen winstoogmerk hebben is veel winst te behalen op milieu gebied en vermindering van de verspilling.
Het is interessant te zien dat er in binnen de maatschappij en aan de marge ervan diverse projecten opgezet zijn en worden die zich richten op hergebruik en tegen verspilling. Ongetwijfeld zijn er op dit gebied nog veel ontwikkelingen mogelijk waarin het oude principe van wederzijdse hulp c.q. burenhulp een nieuwe vorm krijgt.

ZELFBEHEERSING EN MATIGHEID BIJ DE OUDE GRIEKEN

Rymke Wiersma

Matigheid was een van de vier belangrijke nastrevenswaardige eigenschappen in de leer van oude Grieken die in de voetsporen traden van Sokrates – de andere drie eigenschappen (ook wel kardinale deugden *genoemd) waren moed, rechtvaardigheid en wijsheid. Sokrates is vooral bekend via zijn leerlingen Plato en Xenophon die over hem schreven, maar ook de cynicus Antisthenes was een leerling van hem. Deze Antisthenes was op zijn beurt leraar van Diogenes van Sinope (ca. 404-323) die in een ton woonde (of waarschijnlijker: in een aarden pot). Diogenes vergeleek zichzelf vaak met straathonden, die geen beschaving nodig hebben om te leven.* Kuoon *betekent 'hond', en de cynici (kunici) zou je 'hondse filosofen' kunnen noemen. Deze Diogenes, over wie vele sterke en vermakelijke maar ook inspirerende verhalen bestaan, had op zijn beurt een beroemde leerling, Krates. Bij Krates was Zeno van Kition na zijn aankomst in Athene een tijd in de leer. Zeno begon later een eigen school: de Stoa – de oorspronkelijke stoïcijnse leer bevat nog veel cynische trekjes.*

HONDSE FILOSOFEN

Plato noemde Diogenes een gek-geworden Sokrates. De cynici verwierpen de gangbare gebruiken en gewoonten en stelden daarvoor in de plaats 'leven volgens de natuur'. Over Diogenes gaat het verhaal dat hij zijn drinknap weggooide toen hij zag dat een kind het water zo uit zijn handen dronk. En zijn opvolger Krates zei dat er in de 'knapzak' van de mensen geen wapens zitten, maar tijm, knoflook, vijgen en brood.
Ook in die tijd was voor de massa rijkdom begerenswaardig, maar de cynici kozen voor een leven in armoede. Over cynische vrouwen is weinig bekend, behalve over Hipparchia. De ouders van Hipparchia waren de wanhoop nabij toen ze aankondigde dat ze niets liever wilde dan haar leven doorbrengen met de wijze Krates. Om haar te ontmoedigen (of te testen?) kleedde hij zich uit waar ze bij stond en zei: kijk, dit is alles wat ik je te bieden heb, daar zul je het mee moeten doen. Niet alleen koos ze voor een leven met hem, ook koos ze ervoor zoals alle cynici slechts een ruige mantel te dragen en zonder verdere bezittingen te leven.
Het ging de cynici vooral om de praktijk van het dagelijks leven. Die praktijk was met name gericht op het individu. Maar een maatschappijkritische houding klinkt door in de volgende anekdote over Diogenes: toen hij zag hoe beambten een man arresteerden, die een drinkschaal had gestolen zei hij: 'Kijk, de grote dieven brengen de kleine weg.'

DE TUIN

Een andere stroming omstreeks die tijd vormden de atomisten: Leukippos, Demokritos en Epikouros (Epicurus). Ook voor hen was matigheid een nastrevenswaardig ideaal. Enkele uitspraken van Demokritos: 'Niet door hun lichaam of hun geld zijn mensen gelukkig maar door oprechtheid en verstandigheid.' 'Zelfbeheersing verschaft een maaltijd waar men genoeg aan heeft.' 'Als je niet

Hipparchia en Krates (Museo Nazionale Roma, via wikipedia)

veel begeert, zal weinig in je ogen al veel zijn; want bescheiden begeerte maakt armoede even sterk als rijkdom.' En: 'Alle dingen vinden plaats uit onvermijdelijkheid. Het doel van actie is rust, die niet identiek is met genot, zoals sommigen het door een verkeerde uitleg hebben opgevat, maar een staat waarin de ziel kalm en sterk voortgaat, onverstoord door enige vrees of bijgeloof of enige andere emotie.' Epikouros nam veel ideeën van hem over, maar hij keek anders aan tegen het begrip 'genot'.
Deze Epikouros leefde teruggetrokken met vrienden en vriendinnen in een tuin net buiten Athene, waar hij ook lesgaf. Voor Epikouros was 'genot', 'lust' ofwel 'prettig-voelen' het doel van het leven. Het woord dat hij gebruikte, *hèdonè*, werd zowel voor lichamelijke als voor mentale vormen van welbevinden gebruikt, net als dat met ons woord 'genieten' het geval is. Maar ook hier was matigheid troef: 'Een simpel soepje brengt evenveel genot als een dure delicatesse, wanneer eenmaal de pijn omdat je ergens behoefte aan had is weggenomen, terwijl water en brood het allergrootste genot geven als ze bij iemand die er behoefte aan had terechtkomen.'
Ondanks die matigheid werd er over 'die van de Tuin' een hoop geroddeld, zowel in die tijd (rond 300 voor onze jaartelling) als in later eeuwen. Misschien werd dat versterkt doordat ze in hun ommuurde tuin een teruggetrokken leven leidden, en er bovendien naast mannen ook vrouwen in de tuin verbleven. Dat Epikouros het begrip genot (*hèdonè*) bleef gebruiken als hoogste doel van het leven versterkte het idee dat er in die tuin maar op los geleefd werd. Gelukkig zijn er van Epikouros heel wat teksten bewaard gebleven, en alles wijst erop dat het hier ging om verstandige en sober levende mensen die filosoferend streefden naar een lichaam zonder pijn en een geest zonder onrust. Genotvol of prettig leven is volgens Epikouros niet mogelijk voor mensen die onverstandig en onrechtvaardig leven.
Ook nu wordt het begrip 'hedonist' nog vaak in een negatieve betekenis gebruikt: bijvoorbeeld voor iemand die alleen maar gericht is op genieten zonder te letten op wat hij/zij daarbij aanricht. Het zou daarom goed zijn, als we over genot spreken, er de begrippen kortetermijn en lange-termijn bij te betrekken.
Uit alles wat van en over hem bekend is blijkt dat domweg genoegens najagen voor de korte termijn niet is wat Epikouros voorstond. Genot/prettig voelen heb je volgens hem bereikt zodra je geen pijn en geen angst ervaart, en je (voor je stemming of je geluk) onafhankelijk bent van wat buiten jezelf ligt.

Epikouros benadrukt dat veel van onze behoeften geen natuurlijke, maar slechts ingebeelde behoeften zijn. Met deze overbodige behoeften halen we ons veel ongemak op de hals. Daarom hecht Epikouros aan het begrip zelfredzaamheid: *autarkeia*. 'Onafhankelijk zijn van wat buiten jezelf ligt vinden we een groot goed.' 'Laat slechts die behoeften toe waarvan de bevrediging binnen je mogelijkheden ligt.' Je kunt wel genieten van extra'tjes, maar pas ervoor op dat je niet afhankelijk wordt van luxe. Probeer zo min mogelijk afhankelijk te zijn van externe factoren, zodat je het zelf zo veel mogelijk in de hand hebt hoe je je voelt.'
Het gaat daarbij niet alleen om materiële genoegens: 'Een ondankbare ziel maakt een wezen grenzeloos begerig naar variatie in zijn levenswijze.' Ook moderne mensen willen een boeiend leven, maar verwachten dat boeiende vaak van buitenaf. Ze gooien zich in het uitgaansleven, maken verre reizen, hebben de ene relatie na de andere, en de onrust blijft. Blijkbaar bestond deze consumptieve levenshouding in oude tijden ook al.
Nog een paar uitspraken van Epikouros: 'Het is niet de maag die onverzadigbaar is, zoals de massa wel zegt, maar de verkeerde overtuiging omtrent het onbeperkt vullen van de maag.' Kortom: 'Niets is genoeg voor wie wat genoeg is weinig vindt.'

GENOT ALS DOEL, OF JUIST NIET

Het streven naar onafhankelijkheid van wat buiten jezelf ligt waarover Epikouros het had was tevens een van de belangrijkste strevingen van de stoïcijnen. Toch kwamen die laatsten waarschijnlijk niet regelmatig gezellig druivensap drinken en vijgen eten in de tuin van Epikouros. Integendeel.
De eerste stoïcijn, Zeno van Kition, was omstreeks dezelfde tijd actief als de invloedrijke Epikouros – sommigen denken zelfs dat Zeno zijn school begon als reactie op de ideeën van deze filosoof, want in tegenstelling tot Epikouros en andere hedonisten was genot of het zich prettigvoelen voor de Stoïcijnen geen doel op zich, net zo min als voor hun 'voorlopers', de eerder genoemde cynici.

Net als veel anderen vulden ook sommige stoïcijnen Epikouros' ideeën heel platvloers in om hem in diskrediet te brengen. In de oudheid ging het onderling blijkbaar niet anders dan tegenwoordig: de ideeën van de 'tegenstander' werden en worden vaak liever versimpeld dan sterk gemaakt, alvorens er tegenin te gaan.

STOICIJNEN

Hoewel de natuur het zo heeft 'geregeld' dat nuttige dingen samengaan met genot, is dit genot volgens de stoïcijnen een slechte raadgever. Hierbij werd dan vooral weer gedacht aan korte-termijngenietingen, die op de lange termijn inderdaad schadelijk kunnen uitpakken, voor jezelf maar vaak ook voor anderen. Ook al wilden ze dat niet toegeven, het lange-termijn-genieten à la Epikouros komt aardig in de richting van waar de stoïcijnen heen wilden. Toch zat het verschil dieper: in plaats van genot vormde voor de stoïcijnen wijsheid het belangrijkste doel in het leven. Je zou het zo kunnen zeggen: voor Epikouros ging het om *het goed hebben* (hoe matig ook), terwijl het voor de stoïcijnen ging om *goed zijn*. De stoïci waren in tegenstelling tot Epikouros maatschappelijk betrokken en net als de cynici noemden ze zich kosmopolieten, wereldburgers.

Bij het hedonisme in de platte zin van het woord, het maar lukraak uit zijn op telkens weer nieuwe en 'sterkere' vormen van genot, zijn mensen slechts consumenten van het leven en zijn ze stoïsch gezegd 'slaaf van hun passies'. In hun drijfveren ontbreekt niet alleen de kwaliteit matigheid/zelfbeheersing, ook moed, soberheid en rechtvaardigheid zijn ver te zoeken.

Zeno werd door de Atheners zeer gewaardeerd. Hij hield van groene vijgen en van zonnebaden, maar het meest hield hij van filosoferen en goed bezig zijn. Zijn matigheid was spreekwoordelijk: 'Nog matiger dan de filosoof Zeno.' Een belangrijke boodschap van het stoïcisme is dat het mooiste geluk niet gelegen is in consumptieve genietingen, maar in activiteit, het streven naar wat goed is voor het geheel en voor de toekomst.

'Emoties zijn oordelen' schreef de stoïcijn Chrysippos in een van zijn werken – een tegenwoordig weer 'heel modern' standpunt. Chrysippos geeft er als voorbeelden bij: 'geldzucht is een veronderstelling dat geld een goed zou zijn, en met drankzucht, tuchteloosheid en meer dergelijke dingen is het net zo gesteld.' ('Tuchteloosheid' lees ik hier als 'het nastreven van kortstondig genot'.)

Hoewel Zenoon, Chrysippos en anderen er belangrijke filosofische bezwaren tegen hadden om 'genot' als doel na te streven hadden ze niets tegen genieten op zich. Echter, als je bij het maken van keuzes puur op genot als doel afgaat dan kom je op minder verstandige keuzes uit dan wanneer je je verstand gebruikt en ernaar streeft een goed mens te zijn. Bij genot ligt bovendien altijd het gevaar op de loer dat je ernaar gaat hunkeren en verlangen, waarmee je de slaaf van je verlangens wordt. Als dat gebeurt wordt het genieten overschaduwd door leed. Maar vooral is genot voor de stoïcijnen iets heel anders dan geluk.

Stel dat de wereld zo in elkaar zou zitten dat 'goed zijn' beloond zou worden met 'het goed hebben'. Aardige, hulpvaardige, op samenwerken ingestelde mensen zouden dan gelukkig zijn. Mensen die alleen op eigen voordeel uit zijn zouden zich ongelukkig voelen. Zou dat niet veel 'eerlijker' zijn? Welnu, in feite stelt de Stoa onomwonden dat precies dit het geval is! Goed-doen valt samen met gelukkig zijn. Bij ondoordacht gedrag hoort ongelukkig voelen. Bij dat gelukkig zijn gaat het natuurlijk niet om materiële rijkdom, zelfs niet om 'genoeg te eten hebben', maar om innerlijke rijkdom, het enige echte geluk.

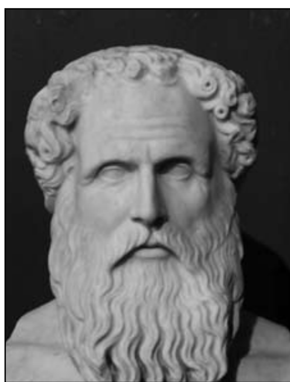
Alles draait dus om 'je best doen'. Al het andere is 'indifferent', van geen belang. Het is goed noch slecht.

Dat houdt in dat de volgende dingen onbelangrijk zijn: leven en dood, gezondheid en ziekte, genot en pijn, schoonheid en lelijkheid, kracht en zwakte, rijkdom en armoede, goede naam en schande, afkomst, uiterlijk, erkenning, aanzien, roem en nog zo wat zaken.

Onbelangrijk, dat wil zeggen van geen belang voor het stoïcijnse geluk.

Of we lang leven, gezond blijven, rijk of arm zullen zijn, allemaal indifferente zaken. Namelijk, hoe belabberd mijn situatie ook is, het betekent niet dat ik niet kan kiezen voor de meest verstandige gedachten en daden. Er kan misbruik van me gemaakt worden, ik kan bestolen worden, iemand kan mijn (goede?) naam door het slijk halen, ik kan ziek worden enzovoort. Hoe beperkt mijn mogelijkheden om te handelen ook zijn, het beste uit mijzelf halen blijft mogelijk, en daarover tevreden zijn dus ook. In die zin is geluk, het enige echte geluk, 'het mooie', dus altijd mogelijk.

Dat alles wil niet zeggen dat het makkelijk is. Over Persaios, een leerling van Zeno vertelt Diogenes Laërtios: 'Om hem op de proef te stellen had Antigonos hem eens onware berichten laten brengen dat zijn landgoed door de vijanden geplunderd zou zijn, en toen de man blijk gaf van zijn teleurstelling, zei hij: zie je wel dat rijkdom geen zaak van onverschilligheid is?'

Zeno van Citium (335-262 v.o.j.)

BRONNEN

Anton Constandse, *Het soevereine ik. Het individualisme van Lao-Tse tot Friedrich Nietzsche*; Amsterdam 1983
Demokritos, *Stofjes in het zonlicht*, vertaald door Rein Ferwerda; Amsterdam 1998
Diogenes Laertius, *Leven en leer van beroemde filosofen*, vertaald door Rein Ferwerda en Jan Eykman; Baarn 1989
Epicurus, *Brief over het geluk*, vertaald en ingeleid door Keimpe Algra, Groningen 1995
Georg Luck, *De wijsheid van de honden. Teksten van de Griekse cynici*; Bornmeer 2011
M.van Straaten, *Kerngedachten van de Stoa*, Roermond 1969
Rymke Wiersma, *Stoïsche notities. De stoïcijnen en andere klassieke filosofen als bron van inspiratie voor geluk en een mooiere wereld*; Utrecht 2008

omslag

kapitalen
op de omslag
laten enkel nog
het schutblad ongemoeid

nooit opgeslagen boeken
maken woorden vuil
aan te veel
woorden

en ruggelings
staart hun teveel
u aan

oei, de leesbril niet opgezet?
of volgeschoten ogen
door nota's die vertragen?
of door letters zonder inktvraat
die de gal moeten verdragen?
(en anders: verkoop uw schrift
in aldi's die nog open zijn
24u nog open zijn
elk uur nog zijn
want ieder kent de dag en het uur)

slapend
serveert u
tevredenheid

en moet u
de dood in de pot
het olmenhout, de as
het afgewend gehemelte
niet kennen

maar voor wie eten wil
schiet soberheid
het keelgat dicht

alleen voor u die niet weten wil
verdraagt het meer
geen omslag
meer

Kornee van der Haven

GRENZEN AAN DE GROEI: 'DEGROWTH'

Johny Lenaerts

Ecologie is meer dan ooit een laagje vernis voor een goed geweten waar de politieke klasse graag mee uitpakt. Maar de cultus van de groei blijft overeind en de vernietiging van de natuur wordt in een razend tempo voortgezet… Serge Latouche is een van de belangrijkste theoretici van de 'décroissance' ('degrowth' of 'ontgroei') in Frankrijk. Op 78-jarige leeftijd pleit deze emeritus hoogleraar in de economie voor een alternatieve maatschappij die niet langer gebaseerd is op overconsumptie en onbegrensde groei.

EEN MAATSCHAPPELIJK PROJECT

De term 'décroissance' (Frans voor 'degrowth') werd voor de eerste keer in 1972 gebruikt door de Franse intellectueel André Gorz. Gorz wierp de vraag op of het evenwicht van de aarde verenigbaar is met het overleven van het kapitalistisch systeem. Een paar jaar later bepleitte André Gorz nadrukkelijk 'degrowth' in zijn boek *Ecologie en Vrijheid*, waar hij schreef: 'Slechts één econoom, Nicholas Georgescu-Roegen, had het gezond verstand erop te wijzen dat, zelfs bij een nulgroei, het voortgezet gebruik van schaarse middelen onvermijdelijk zal leiden tot het volledig uitputten ervan. Het punt is niet om ervan af te zien om meer en meer te verbruiken, maar juist om minder en minder te verbruiken – en er is geen andere manier om de beschikbare reserves te bewaren voor toekomstige generaties. Dit is waar ecologisch realisme over gaat.'

Als beweging van activisten ontstond 'degrowth' in de vroege jaren 2000 in het kielzog van protesten voor autovrije steden, gezamenlijke maaltijden op straat, voedselcoöperaties en campagnes tegen reclame. Vanuit Frankrijk breidde de beweging zich uit, het werd een slogan van groenen en andersglobalisten.

Aanvankelijk was de term 'degrowth' geen concept, en in elk geval niet het tegendeel van groei. Het was in eerste instantie een provocerende politieke slogan die vooral de bedoeling had ons aan het denken te zetten over de grenzen van de groei. 'Degrowth' betekent zeker geen recessie en ook geen negatieve groei. Het woord dient dus volgens Serge Latouche niet letterlijk opgevat te worden; ontgroei omwille van de ontgroei zou even absurd zijn als groei omwille van de groei. De aanhangers van de 'degrowth' beogen de groei van de levenskwaliteit, van de lucht, van het water en van vele andere dingen die door de groei omwille van de groei vernietigd werden. Ze willen af van de religie van de vooruitgang en de ontwikkeling. Ze benadrukken de noodzaak van een breuk met een groeimaatschappij, om te komen tot een beschaving van *sobere overvloed*.

Het 'degrowth'-project beoogt volgens Serge Latouche niet een *andere* groei, noch een *andere* ontwikkeling (een duurzame, sociale, solidaire, etc. ontwikkeling) maar de uitbouw van een *andere* samenleving, een samenleving van *sobere overvloed*, een samenleving van 'postgroei' (een term die in Duitsland gebruikt wordt door Niko Paech) of een

'welvaart zonder groei' (uitdrukking van de Engelse economist Tim Jackson). Met andere woorden, het is niet louter een economisch project, het beoogt dus niet louter een *andere* economie (en daarom is de vertaling als 'krimpeconomie' ontoereikend), maar het is een *maatschappelijk* project dat de *uitstap uit de economie* als realiteit en als imperialistisch vertoog impliceert. De term 'degrowth' refereert dus naar een project voor een complexe alternatieve maatschappij die veeleer gebaseerd is op kwaliteit dan op kwantiteit, op samenwerking in plaats van op competitie, op een mensheid die sociale gerechtigheid hoog in haar vaandel schrijft.

ABSURDISTAN

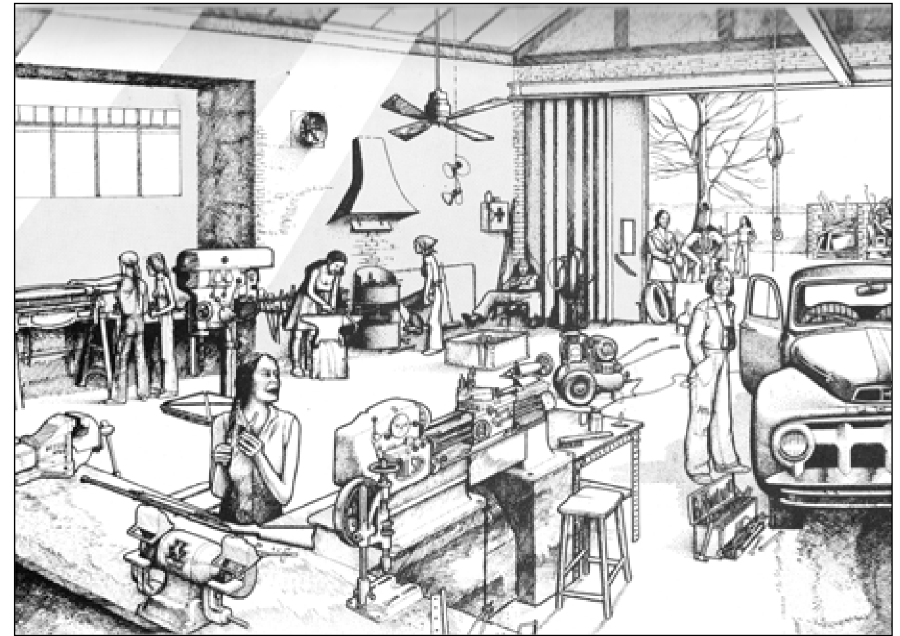
De groeimaatschappij is volgens Serge Latouche het product van een kapitalistisch systeem, en deze is volgens hem gebaseerd op een drievoudige onbegrensdheid: onbegrensdheid van de productie, en dus van de vernietiging van vernieuwbare en van niet vernieuwbare natuurbronnen, onbegrensdheid van de consumptie, en dus van de creatie van steeds meer artificiële en overbodige nieuwe behoeften, en vooral onbegrensdheid van de productie van afval, en dus van lucht-, water- en bodemverontreiniging. Deze drie facetten van milieuvervuiling hebben duidelijk rampzalige gevolgen, denk maar aan de klimaatverwarming, de woestijnvorming en de talrijke 'beschavingsziekten'.
De onbegrensdheid huist dus in het hart van de moderniteit. Ze is van geografische, politieke, culturele, ecologische, wetenschappelijke en – op de eerste plaats – ethische aard. Maar al deze vormen convergeren uiteindelijk in de economische mateloosheid. De moderne maatschappij is dus volgens Serge Latouche, in tegenstelling tot het emancipatoir project van de verlichtingsfilosofen, de meest heteronome maatschappij van de menselijke geschiedenis geworden en wordt onderworpen aan de dictatuur van de financiële markten en van de 'onzichtbare hand' van de economie, alsook aan de wetten van de 'technowetenschap'. Zodanig zelfs dat de artificialisering van de wereld de identiteit zelf van de mens dreigt te compromitteren.

We verkeren in groot gevaar, zo stelt Serge Latouche, want onze economische *supergroei* komt meer en meer in botsing met de eindigheid van de biosfeer. De regeneratieve capaciteit van de aarde kan de vraag niet meer volgen: de mens transformeert de hulpbronnen tot afval, veel sneller dan de natuur deze afval tot nieuwe hulpbronnen kan transformeren. Indien heel de wereld ons levensniveau zou aanhouden, dan zouden we drie planeten nodig hebben. En zes om aan het levensniveau van onze Amerikaanse vrienden te voldoen.

De groeimaatschappij is volgens Serge Latouche omwille van drie redenen niet wenselijk: ze veroorzaakt een steeds grotere ongelijkheid en onrechtvaardigheid, ze creëert een grotendeels bedrieglijk welzijn, ze creëert zelfs niet voor de 'welgestelden' een aangename omgeving maar vormt veeleer een 'anti-maatschappij' of een 'uiteengevallen maatschappij', die door haar rijkdom ziek geworden is.

TRANSITIE

De groeimaatschappij berust op de economische oorlog, een oorlog van allen tegen allen, en van iedereen tegen de natuur. Men begrijpt zeer goed dat dit ons recht door de muur van de grenzen

van de planeet voert, waarbij het sociale weefsel vernietigd wordt. Het is volgens Serge Latouche duidelijk dat er in de maatschappij iets meer altruïsme, een beetje meer samenwerking moet geïntroduceerd worden, en dat onze relatie met de natuur radicaal dient te veranderen. We zouden ons moeten gedragen als een goede tuinier en niet als een roofdier. De keuze voor een andere persoonlijke ethiek, zoals de vrijwillige soberheid, kan ongetwijfeld de tendens naar de milieuvernietiging keren en de denkbeeldige basis van het systeem ondermijnen, maar zonder een radicale kritiek van dit systeem dreigt de verandering erg beperkt te blijven. In feite is er volgens Serge Latouche een ware antropologische transformatie nodig: men dient zich niet langer als een geïsoleerd individu te beschouwen maar als iemand die voortdurend ondergedompeld is in een maatschappelijke en zelfs in een kosmische samenhang.

Als we in het Noorden onze ecologische voetafdruk dienen te verkleinen, dan is dit volgens Serge Latouche ook nodig om de landen van het Zuiden wat meer ademruimte te geven, de kans om iets meer te consumeren en een beetje beter te kunnen leven. Voor de landen van het Zuiden is de 'degrowth' van de ecologische voetafdruk (of van het BBP) niet noodzakelijk of wenselijk, maar daaruit zou men niet mogen concluderen dat men er een groeimaatschappij moet uitbouwen of dat men er niet zou moeten uitstappen indien men er reeds in binnengetreden is.
Wil men uit de impasse van de groeimaatschappij treden, dan dient men ui-

teraard wegen te vinden om een *andere* wereld uit te bouwen, een wereld van vrijwillige eenvoud en sobere overvloed. Het 'degrowth'-project is dus noodzakelijkerwijs het project van een transitie tussen twee werelden. Het 'degrowth'-project is niet het alleenzaligmakende alternatief maar een model voor alternatieven voor het geglobaliseerde kapitalisme, dat het menselijk avontuur heropent naar een veelvoud van bestemmingen en naar creativiteit, waarbij het gewicht van het economisch 'totalitarisme' afgezwakt wordt.
Daaruit volgt dat een maatschappij van 'welvaart zonder groei' niet overal op dezelfde manier kan ingesteld worden: in Europa zal dit op een andere manier verlopen dan in Afrika of in Latijns-Amerika. Men kan dus geen blauwdruk leveren van een maatschappij van 'degrowth', temeer omdat een vooraf uitgewerkt politiek systeem zou leiden naar nieuwe impasses en contradicties.
De verwerkelijking van het project van een maatschappij van sobere overvloed loopt volgens Serge Latouche vooral via een mentale revolutie – en niet via een politieke machtsovername. Het gaat er volgens hem om de denkwereld te dekoloniseren. Deze dekolonisering van de denkwereld bepaalt het bestaan van een brede opiniebeweging die in staat zou moeten zijn op een tastbare manier druk uit te oefenen op het bestuursapparaat en uiteindelijk haar op te heffen in de utopie van een directe democratie. Serge Latouche stelt zijn hoop op allerhande initiatieven waardoor de burgers weer greep op hun dagelijks leven kunnen krijgen. Een ecologisch en democratisch socialisme zou alleen maar gerealiseerd kunnen worden op een menselijke schaal. Serge Latouche verwijst in dit verband naar Murray Bookchin, Amerikaans pionier van de sociale ecologie.

De verwerkelijking van de 'degrowth'-maatschappij werpt de vraag op van de *herbetovering* van de wereld. Dichters, schilders en allerlei estheten, kortom, alle specialisten van het nutteloze, van het kosteloze, van de droom zouden er hun plaats in moeten vinden, want het esthetisch genot is een belangrijk aspect van wat de Fransen *joie de vivre* noemen: levensvreugde. En daar gaat het toch om.

VERDER LEZEN:
Serge Latouche, *La Décroissance*; Que sais-je?; Parijs 2019;
Serge Latouche, 'De grote transitie van degrowth', in *Buiten de Orde*, 4/2018;
André Gorz, *De markt voorbij. Voor een hedendaagse politieke ecologie*; Leuven, 2011;
Murray Bookchin, *Sociale ecologie en politiek*; Kelderuitgeverij; Utrecht 2018;
Michael Löwy, *Herbetovering van de wereld. Romantische wortels van linkse denkers*; Leuven 2013.

VERSOBERING, MAAR DOOR WIE?

Thom Holterman

Uit het land van Proudhon

De boodschap van een Amerikaanse indiaan

Ergens midden in het Franse land zat ik onder een omvangrijke eik het Duitse jaarboek 1982 *Under dem Pflaster liegt der Strand* te lezen (Deel 10). Ik trof erin aan een artikel van de Lakota-indiaan Russell Means, getiteld 'Strijdbare woorden over de toekomst van de aarde' (p. 7-24). Hij spreekt over zichzelf als 'American Indian'. Hij heeft het artikel niet zelf geschreven – hij schrijft niet; hij heeft het uitgesproken en een ander heeft het opgeschreven. Of hier al het versoberen begint, laat ik in het midden. Wat hij uitspreekt vind ik rechtstreeks met versobering van doen hebben, maar dan op een andere manier dan men zou denken. Means analyseert namelijk wat wij als witte Europeanen al eeuwen doen en ik vraag mij af op welke wijze wij ons van die gewenning, kapitalistische destructie, kunnen ontdoen. Kortom, ik breng hier eerst de boodschap van Russell Means onder de aandacht. Daarna laat ik aan de hand van korte fragmenten uit Franse recente dagblad- en tijdschriftartikelen zien, waar je tegenaan loopt voordat je *überhaupt* aan 'versobering' kan denken, waarbij ik tevens enkele overwegingen vertolk aangaande 'versobering'.

Ontmenselijking en materieel gewin

Russell Means: '… de Europese cultuur, waarvan het christendom deel is, maakt van daaruit een werktuig van vernietiging van niet-Europese volken, ten gunste van de Europese militaire- en economische expansie, zich over de hele wereld uitstrekkend. (…) Waar het christendom ophield, seculariseerden de Europese geleerden (zoals Descartes, Locke, Newton, Smith, Hegel, Marx) de christelijke religie en schiepen ermee gunstiger voorwaarden voor de expanderende Europese cultuur.'
'Amerikaanse indianen zagen het conflict tussen "zijn" en "winststreven". "Zijn" is een spiritueel plan. "Winststreven" is een materiële handeling. Deel van het spirituele plan is zich niet te verrijken. Materieel gewin is, bij traditie gebonden mensen, een indicatie van een foute status, terwijl het onder Europeanen een "bewijs" is dat "het systeem functioneert". (…) De Europees-materialistische traditie van het ont-spiritualiseren van het universum lijkt sterk op het proces van ontmenselijking van een persoon. Overal kom je dit in de logica van het Europese systeem tegen. Neem het christelijke gebod "Gij zult niet doden", althans geen mensen. Wel, de truc bestaat erin het offer in de geest in een niet-menselijk wezen te veranderen. Dan kan men de schending van de eigen wetten of het gebod omkeren in een deugd.'

Het ont-spiritualiseren van de wereld, zo legt Means uit, is bedoeld om het proces te ondersteunen, dat het een deugd is de wereld te vernietigen. Daarbij worden 'vooruitgang' en 'ontwikkeling' als mantelbegrippen (camouflage) gebruikt, zoals daar ook zijn 'zege' en 'vrijheid' om het afslachten bij ontmenselijking te rechtvaardigen. Hij verwijst dan naar een aantal voorbeelden, waarvan ik er één gebruik. Een grondspeculant camoufleert zich als *ontwikkelaar*; hij zal een kiezelgroeve *ontwikkelen*. Hier betekent 'ontwikkeling' totale en langdurige vernietiging van een deel van het milieu. Maar in de Europese logica heeft men duizenden tonnen kiezelstenen *gewonnen*, waarmee men met de aanleg van wegen het land verder kan 'ontwikkelen'.
'Het belangrijkste is hier wellicht het feit dat de Europeaan bij dit al geen gevoel van ver-

lies ervaren. Hun filosofen hebben de werkelijkheid de spiritualiteit ontnomen. In zo'n geval hebben ze geen gevoel van bevrediging bij het zien van zoiets wonderbaarlijks als een berg, een zee, een volk. Neen, bevrediging vermengt zich met begrippen als *materieel gewin*. Zo wordt een berg tot kiezel verwerkt, de zee tot koelwater voor een fabriek en mensen worden al zeer jong, in wat scholen heten, als vee samengedreven. En het is zeer moeilijk of onmogelijk iemand ervan te overtuigen, dat met het proces van het winststreven iets niet deugt als het hem aan spirituele wijsheid ontbreekt', aldus de Lakota-indiaan Russell Means.

Het is niet moeilijk nu te voorspellen dat, waar de Europese logica zo op *meer* en *verrijking* is geënt – ten koste van alles –, het pleidooi voor *minder* en *versobering* niet wordt gehoord. Als je bovendien bedenkt dat de onderklasse weinig te versoberen heeft – denk aan de opkomst van voedselbanken de rijken onder de categorie van de roofzuchtigen vallen, waar blijf je dan met je pleidooi? Dat dilemma wordt ook door anderen gevoeld, wat leidt tot een hardere aanval op de kant van de verspilling. Daar is vaak op te merken dat de *efficiëntie* zoek is. Dat is eveneens een onderdeel van de Europese logica, maar via het *verlies* dat inefficiëntie meebrengt, moet er een gehoor te vinden zijn ook buiten de kringen die toch al voor *versobering* strijden. Het een vult dan het ander aan. Hieronder zal ik enkele voorbeelden kort beschrijven.

Eurocraten: handel gaat voor

De oproep tot versobering, matiging, krimp, hoort te liggen in het verlengde van de strijd tegen de drijvende krachten, die tot vernietiging van mens en milieu leiden. De strijd heeft zich bijvoorbeeld te richten tegen de technologische ideologie die de kapitalistische ideologie vorm geeft, zo is te lezen in het Franse anarchistische maandblad *Le Monde libertaire* (juli-augustus 2019). 'Wij geloven onze geleerden en hun theorieën zoals onze voorgangers de priesters en de bijbel geloofden. Het is onverantwoordelijk en ook erg gevaarlijk, dat geloof!'.

Een directe omkering van deze waarschuwing vindt men in de verdediging door de Eurocommissaris voor Handel in een vraaggesprek met het Franse dagblad *Le Monde* van 5 juli 2019: 'Men moet niet met de klimaatkwestie aankomen om het vrijhandelsverdrag met Zuid-Amerika te weigeren'. Handel gaat dus voor, terwijl men weet dat bijvoorbeeld in Brazilië drie van de tien meest gebruikte pesticiden in Brazilië, binnen Europa al vijftien jaar verboden zijn (kankerverwekkend). Dan haal je toch de vergiftiging van de bevolking binnen via een omweg, als je daarmee de handel redt…

De technologie staat voor niets blijkt ook uit het opschrift bij een artikel in het Franse weekblad *Marianne* van 14-20 juni 2019: 'Zij hebben besloten de "bio" om zeep te helpen'. Hoe bijvoorbeeld? De eurocraten zijn ervan overtuigd, dat men biotomaten kan produceren die nooit de zon gezien hebben. Als het beginsel van de biologische agrocultuur gestoeld is op het niet-gebruiken van chemische middelen (mest, pesticiden), dan valt buiten die omschrijving hoe iets overigens geteeld wordt. Zo is het gebruik van een verwarmde kas alleen verboden als er een direct contact van het product met de brandstof voor de verwarming bestaat. Een gesloten verwarmingscircuit dat dit uitsluit, laat dus bioproductie toe. Technisch is dat te regelen (wordt ook geregeld!) Maar hoe zit het dan met andere kern-uitgangpunten van bio als de bescherming van het milieu en het respecteren van het seizoen? Geen gezeur, handel gaat voor de problematiek van de CO2 uitstoot!

Immanente perversie

Het neoliberale economische handelssysteem als verdedigd door de eurocraten draagt immanent een ongekende perversiteit: versobering! Want was het niet dat met dit systeem arm armer en rijk rijker wordt? Noopt dit systeem niet tot inrichten van bijvoorbeeld voedselbanken hier en leidt het niet tot hongersnoden elders? 'Daar waar de markt de vrijheid krijgt zijn intrinsieke logica bot te vieren, bestaat er alleen aandacht voor *dingen* en niet voor *mensen*. Het systeem kent geen enkele plicht ten aanzien van broederschap en medelijden, geen enkele plicht wat oorspronkelijke menselijke relaties aangaat, gedragen door persoonlijke gemeenschappen', aldus de grote Duitse socioloog Max Weber (1864-1920) geciteerd in een bespreking van een onlangs in het Frans uitgegeven tekst van Weber (*Marianne* van 28 juni-4 juli 2019). De gedachte van Weber drukt hier voor een deel uit wat de Amerikaanse indiaan Russell Means later zou verwoorden.

De terreur van het wegzinken in armoede

In feite gaat het voorgaande over wat de Franse libertaire historicus René Berthier schrijft in *Le Monde libertaire* (mei 2019) onder de titel 'Sociaal geweld is de ergste onder de vormen van geweld'. Berthier betoogt: '… dat de heersende lagen in de huidige maatschappij – politiek en economisch – niet zo verschillen van de aristocraten van het *Ancien régime*. Macron en zijn maten hebben net zo min een idee van de werkelijke sociaaleconomische situatie van "hun volk" als koning Lodewijk XVI dat had: een aanmerkelijk deel van de bevolking leeft in de terreur van het wegzinken in de armoede.' Dit is wat ik bedoel met dat 'het – neoliberale – systeem' zijn bijdrage levert aan 'versobering'. Hier verschijnt de perversiteit van het sociale geweld, waar Berthier het over heeft.
Hij strijdt tegen dat sociale geweld zoals de Franse econoom Serge Latouche, de vurige verdediger van de *décroissance* (zoals genoemd door *Marianne* van 5-11 juli 2019). Dit steunt weer mede op de Franse filosoof Jean-Claude Michéa, de niet te classificeren visionair, radicale criticus van het liberalisme en verdediger van het oorspronkelijke socialisme (zoals beschreven door *Marianne* van 31 mei - 6 juni 2019).

Tegen matiging en groei

In de beweging van de *décroissance* strijden verschillende opties om voorrang. Op zich is het niet gek zich in te zetten voor *matiging* met als achtergrond de weigering om te aanvaarden dat de wereld een onbeperkte bron is waaruit blijvend is te putten. Dit is bijvoorbeeld voor de Franse milieuactivist Paul Ariès een te conservatieve visie. Hij propageert: 'tegen matiging en groei' (*Marianne* van 12-18 juli 2019). Zelf denk ik dat er met een slimmere opzet is in te spelen op een deel van de problematiek: een alternatief circuit voor (verse) levensmiddelen (groenten, fruit), met als organiserende thematiek: korte lijn van transport en seizoensgebonden producten. Productie en consumptie in de eigen omgeving. Goed eten voor iedereen en niet te duur, het is te organiseren *buiten 'het systeem' om*. Zie een verslag daarover in tien pagina's van *Marianne* van 16-22 augustus 2019.

Als je dit alles zo overziet, zijn we dan niet fundamenteel, historisch belachelijk bezig, zelfs als we ons bemoeien met het lot van de mensheid, vraagt de Oostenrijkse schrijfster Elfriede Jelinek zich af, in een groot vraaggesprek met *Le Monde* van 16 augustus 2019. 'We kunnen niet eens de vliegtuigkerosine belasten! Wat valt er dan nog meer zeggen?'

DOMELA NIEUWENHUIS-LEZING
Ieder jaar organiseert het Ferdinand Domela Nieuwenhuis-Fonds op de derde zondag van november in het museum in Heerenveen de Domela Nieuwenhuis-lezing. Op 18 november 2019 is het precies honderd jaar geleden dat Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919) overleed. Vanwege het jubileumjaar wordt er zondag 17 november 2019 extra uitgepakt op de Ferdinand Domela Nieuwenhuis-Dag. In het volgende nummer van *de AS* komt hiervan een verslag. Donateur worden? ferdinanddomelanieuwenhuis.nl/word-vriend/

LACHWEKKENDE SHOW VAN ANTISEMITISME EN SEKSISME

De Netflix-serie over Trotzki

Bas van der Plas

Reacties & discussies 1

Na de creatieve armoede onder Jeltsin, toen de ene na de andere goedkope Latijns-Amerikaanse serie de Russische tv-schermen vulde, kwamen er onder Poetin vanuit de Russische staat en grote sponsors als de VTB-bank en Gazprom enorme budgetten beschikbaar voor eigen Russische producties. En dat leverde series op over Dostojevsky en Stolypin, nieuwe verfilmingen van klassiekers als Tolstojs *Oorlog en Vrede* en Sjolochovs *De Stille Don*. Het aantal Russische series is al niet meer bij te houden, iedere week is er wel een première.

Als in 2017 de honderdste verjaardag van de Russische 'revolutie' wordt herdacht is dat aanleiding om een achtdelige serie te maken met de titel *Trotzki*. Wat we in die acht delen te zien krijgen is een pedant, irritant mannetje die zichzelf God van de Revolutie waant en net zo makkelijk een konijn met een hamer doodslaat als een begrafenisstoet laat vermoorden omdat de houten kruizen nodig zijn als brandstof voor zijn locomotief.
Het meest merkwaardige van de serie is de wijze waarop het verhaal is opgebouwd. Dat is op zijn minst uiterst bizar te noemen en staat volledig los van de historische realiteit. In de acht delen zien we het ontstaan van een hechte relatie tussen Trotzki en de man die hem uiteindelijk zal vermoorden. Zijn huurmoordenaar, Ramon Mercador, alias Frank Jacson, wordt gepresenteerd als een Canadese journalist die Trotzki benadert voor een reeks interviews. Trotzki komt er al gauw achter dat Jacson een fanatiek stalinist is, maar stemt toch in met de interviews. In werkelijkheid heeft dit nooit plaatsgevonden en lijkt de versie die wordt gepresenteerd in de uit 1972 daterende film *The Assassination of Trotsky*, nota bene een Hollywood-productie, een stuk geloofwaardiger en historisch juister. De Jacson uit de Russische serie wordt zelfs een vertrouweling en graag geziene gast in het huis in het Mexicaanse Coyoacan waar Trotzki woont, samen met echtgenote Natalia en een reeks helpers en lijfwachten.

Trotzki als antichrist

De loop van de geschiedenis in Rusland en de Sovjet-Unie is door de opeenvolgende machthebbers voortdurend herzien, zodat de meeste Russen alleen een uiterst vertekend beeld van het verleden van hun land hebben. Ik kan bijna op basis van het geboortejaar van een gemiddelde Rus voorspellen welk beeld men van de nationale geschiedenis heeft, omdat iedere nieuwe druk van een geschiedenisboek weer een soms volkomen nieuwe interpretatie gaf. En dat geldt ook voor de hoofdpersonen in die geschiedenis. Tijdens het bewind van Stalin, dat zich presenteerde als de rechtmatige continuïteit van de revolutie van 1917, werd Trotzki als agent van het Britse imperialisme, het Duitse fascisme en de Japanse keizer voorgesteld. En nu, tijdens het bewind van Poetin, dat zichzelf ziet als de verantwoordelijke voor de wederopstanding van het Heilige Rusland, is Trotzki de joods-bolsjewistische antichrist. Ongetwijfeld gaf de Russisch-orthodoxe Kerk, de officiële staatsgodsdienst in het Rusland van vandaag, zijn zegen aan het beeld van Trotzki als een demonische figuur.

Naast deze religieuze component zijn er nog twee opvallende thema's in de serie te vinden: de joodse afkomst en het libido van Trotzki. Wanneer de jonge Lev Davidovitsj Bronstein, zijn echte naam, in 1898 opgesloten zit in de gevangenis in Odessa wordt hij in de film neergezet als een jonge Joodse intellectueel die het Russische volk niet begrijpt. Het is daar in de gevangenis dat volgens het script van de serie de jonge revolutionair zijn politieke filosofie vormt, die wordt ingegeven door de cipier Nikolai Trotzki, die hem leert dat het Russische volk alleen door angst kan worden geregeerd. Later zal Bronstein de naam van de cipier zelfs als pseudoniem gaan gebruiken. Zo wordt in de film de basis van Trotzki's politieke denken uitgelegd: het Russische volk kan alleen door angst onder controle worden gehouden, ofwel door een systeem van staatsterreur. Dat zou dan tevens een verklaring moeten zijn voor het vaak wrede optreden dat in de serie regelmatig getoond wordt.

Trotzki als conspiratieve Jood

Een andere verklaring voor Trotzki's 'bloeddorstige' karakter wordt tussen de beelden door gegeven als gevolg van zijn Joodse afkomst. Trotski wordt bespot omdat hij Joods is door onder andere zijn vader, Lenin en Stalin. Terwijl nog altijd veel Russen geloven in een samenzwering van zionisten en vrijmetselaars tegen het Heilige Rusland (de Protocollen van Zion komen niet voor niets uit deze hoek) wordt het antisemitisme in de serie op schokkende wijze ingezet. Parvus, links politicus, miljonair en Jood, wordt in de serie getoond als iemand die met de Duitsers samenzweert om Rusland te desintegreren en daarvoor Trotzki als instrument wil gebruiken. De Duitse agent vraagt hem 'Hoeveel geld denk je dat we nodig hebben om Rusland te desintegreren met een revolutie?' En koppelt dat aan de vraag of Parvus zich schaamt voor zijn Joodse achtergrond, daarmee impliciet aan de kijkers duidelijk makend dat de revolutie een Joodse samenzwering was.
In de film worden de revolutionaire journaliste Larissa Reisner en de Mexicaanse kunstenares Frida Kahlo opgevoerd om de seksuele immoraliteit van Trotzki aan te tonen. In eerdere scenes had Trotzki een ontmoeting met Sigmund Freud (die in werkelijkheid nooit heeft plaatsgevonden) en de grondlegger van de psychologie van de menselijke driften zegt tegen Trotzki: 'Je bent een zeldzame vorm van seksuele agressor... Jouw type staat erom bekend meteen te doden, maar iets houd je tegen om je slachtoffer af te maken. (…) Ik heb dat in slechts twee typen gezien - seriemoordenaars en religieuze fanatici... '

Trotzki als pervert

Trotzki zegt dan in een andere scene: 'Revolutie is een vrouw. Ze heeft een echte man nodig. Wees een man! Bevrucht haar! Lang leve de reiniging door het bloed!'
Larissa Reisner wordt gepresenteerd als een burgerlijke verleidster gekleed in de nieuwste Parijse mode. In werkelijkheid was zij soldaat van het Rode Leger en zou ze zijn gekleed in een versleten legeruniform, maar in de film krijgen we een smerige en volledig verzonnen seksuele affaire met Trotzki te zien. Dat begint dan al in een van de openingsscènes. Trotzki reist in zijn gepantserde trein tijdens de burgeroorlog van 1918-21, vergezeld door Larissa Reisner. Ze zijn onderweg naar de Tataarse stad Sviyazjsk, waar soldaten van het Rode Leger zich in wanorde hebben teruggetrokken en op het punt staan te muiten. Trotzki en Reisner hebben seks in de trein, de beelden van hun geslachtsdaad en het bijbehorende gekreun worden afgewisseld met geluiden van de zuigerstangen van de trein.

Het optreden van Lenin in de serie is een lachwekkende voorstelling van deze historische figuur. We krijgen een sluwe megalomaan voorgeschoteld, die op meedogenloze en onmenselijke wijze enkel uit is op macht. Aan de vooravond van het partijcongres van 1903 dreigt hij Trotski van een balkon op de derde verdieping te laten vallen als deze zijn

instructies op het komende congres niet opvolgt. En na het leiden van de opstand in 1917, waar volgens de film Trotzki verantwoordelijk voor is, draagt hij de macht over aan Lenin, met Stalin als goedkeurende toeschouwer.

De film van acht delen is een historische aanfluiting, waarin bestaande figuren optreden, maar het hele verhaal is verzonnen. De serie leunt stevig op antisemitisme en seksisme. Bedoeling van de door de Russische staat gefinancierde film lijkt een afrekening met de Russische revolutie van 1917 en een waarschuwing om die nooit te herhalen. Omdat zowel Lenin als Stalin nog een positieve weerklank hebben in het Rusland van nu is voor de figuur van Trotzki gekozen om een zo negatief mogelijk beeld neer te zetten. En daarin zijn de makers zeker geslaagd!

1

het brein is even hoog als breed
als een bevel
straks neemt het griekse vormen aan
zoals een giftige kruisboog

zijn sprongen even vloeibaar
als de leegte van taal
of als de lach van koper
een oude toren plukt kersen
voor zijn dagelijkse heren

2

als het aan de burgemeester ligt
gaat geen boek open zonder deurklink
en wordt geen woord gesproken zonder
te zijn platgewalst

de tranen van het toeval trekken koorden
langs de loketten van verbrande sluizen
goudvissen zwemmen rond in een zwarte kous
het water is van paspoorten voorzien

Jan Bervoets

DOMELA EN ANTISEMITISME

Peter Zegers

Reacties & discussies 2

Sinds Jan Willem Stutje *Ferdinand Domela Nieuwenhuis, een romantische revolutionair* (2012) publiceerde, heeft Domela Nieuwenhuis de kwalijke reuk van antisemitisme gekregen. Ludo Abicht schreef het in zijn recentste publicatie allemaal klakkeloos over: 'Domela Nieuwenhuis was ongetwijfeld een sociaal bewogen activist en gedreven democraat, en toch. En toch werd hij terecht door zijn biograaf Jan Willem Stutje ontmaskerd als een structureel antisemiet, iemand bij wie deze antisemitische oprispingen geen ongelukkige versprekingen waren, maar uitingen van een weloverwogen politieke strategie.' Rudolf de Jong en Bert Altena hebben al eerder gewezen op het tendentieuze karakter van deze biografie: citaten worden uit hun context gerukt, of ten onrechte aan Domela Nieuwenhuis toegeschreven of ronduit verkeerd geïnterpreteerd. Abicht doet er soms nog een schepje bovenop: waar Stutje het had over een medewerker van *Recht voor Allen* als de uitvinder van het woord 'geldjoderij' (*Recht voor Allen*, 20 maart 1890), meent Abicht dat Domela Nieuwenhuis dit woord zelf heeft uitgevonden. Nu leert een korte zoektocht dat het woord reeds in 1872 werd gebruikt in het (katholieke) *Nieuwsblad voor Yperen en het arrondissement*. Abicht heeft duidelijk niet de moeite genomen om één en ander te checken.

Naast Domela Nieuwenhuis worden in dit hoofdstuk nog twee andere voorbeelden genoemd: de Waalse socialist Jules Destrée (vooral bekend van zijn brief aan koning Albert I, waarin de beroemde zin voorkomt: *Sire (…), il n y a pas de Belges*) en de Tsjechische schrijver Jan Neruda (wiens relatie met de arbeidersbeweging onduidelijk blijft). Ook hier maakt Abicht wat opzichtige fouten, zo beweert hij dat de socialist Jules Destrée weigerde om een protestbrief tegen de hetze rond Dreyfus te ondertekenen, het ging hier echter om een steunbetuiging aan Emile Zola die om zijn artikel *J'accuse* was aangeklaagd. Opvallend is dat Edmond Picard nauwelijks wordt genoemd als antisemiet in de (Belgische) arbeidersbeweging. Picard was nochtans senator voor de *Belgische Werkliedenpartij* van 1894 tot 1908, maar Abicht noemt hem alleen maar als een jurist en als iemand die 'een expliciete vorm van een nietzscheaans en vitalistisch geïnspireerde rassentheorie [ontwikkelde].' Abicht beweert zelfs dat een meerderheid in de BWP deze rassentheorie koesterde! Picard en Destrée waren echter zeer geïsoleerd binnen de BWP vanwege dit antisemitisme (overigens zonder dat dat hen belette om verder carrière te maken binnen deze partij). Picard publiceerde in de partijkrant *Le Peuple* een artikelenreeks over het 'wetenschappelijk en humanitair antisemitisme').
Eerder had Picard al *Synthèse de l'antisémitisme* (1892) en *L'aryano-sémitisme* (1899) geschreven. Het verschijnen van het eerstgenoemde boek was voor de Brugse auteur Maurice Dullaert aanleiding om in hetzelfde jaar nog *L'antisémitisme de Mr. Edmond Picard* te schrijven. Iemand die dus zeker beter belicht had moeten worden in een overzicht van het antisemitisme in de arbeidersbeweging. Gek genoeg ontbreken veel bekendere namen uit de arbeidersbeweging die doorgaans genoemd worden als het om antisemitisme gaat, zoals bijvoorbeeld Pierre-Joseph Proudhon, Michael Bakoenin, Eugen Dühring, Benoît Malon, Charles Fourier, Gustave Tridon of Alphonse Toussenel. Het lijk wel alsof antisemitisme helemaal niet voorkwam in de vroege Franse en Duitse arbeidersbeweging.

Toch is hier al veel over geschreven. Het is Abicht blijkbaar allemaal ontgaan.
Enigszins verrassend is dat ondanks het bovenstaande de auteur toch pertinent van mening is dat links antisemitisme niet bestaat, omdat het volgens hem een *contradictio in terminis* is. 'Antisemieten zijn zonder meer racisten, en racisten kunnen per definitie niet links, laat staan socialistisch zijn.' Toch was ook Wilhelm Marr – de uitvinder van het begrip antisemitisme – van oorsprong een linkse publicist en agitator (vgl. Moshe Zimmerman, *Wilhelm Marr. The Patriarch of Antisemitism* (1986)). Over Jeremy Corbyn en de recente perikelen in Labour rondom het antisemitisme horen we dus vanzelfsprekend helemaal niets. En ook aan het antisemitisme in de voormalige Sovjet-Unie en andere 'volksdemocratieën' gaat Abicht opvallend geruisloos voorbij. Tekenend is verder ook de manier waarop hij Karl Marx van enigerlei antisemitisme vrij pleit. De beroemde passage van Marx in *Zur Judenfrage* (1843): 'Suchen wir das Geheimnis des Juden nicht in seiner Religion, sondern suchen wir das Geheimnis der Religion im wirklichen Juden. Welches ist der weltliche Kultus des Judentums? Das praktische Bedürfnis, der Eigennutz. Welches ist der weltliche Kultus des Juden? Der Schacher. Welches ist sein weltlicher Gott? Das Geld.' Dat is volgens Abicht echter in het geheel niet antisemitisch, maar slechts een beetje onhandig geformuleerd.

Omdat hier de ruimte ontbreekt om dieper op een aantal zaken in te gaan, wil ik nu alleen nog wat algemene opmerkingen plaatsen. Abicht gaat erg slordig en selectief met zijn bronnen om en is vrij warrig en incoherent in zijn standpunten. Zo stelt hij in het begin dat het zinloos is om te proberen een complottheorie te weerleggen, terwijl hij later poneert dat alleen rationele argumenten (en niet een wet) effectief zijn tegen Holocaustontkenning.

Er staan veel storende fouten in het boek. Hij noemt de beruchte inquisiteur Torquemada een nazaat van Joodse conversos zonder een zweem van bewijs. Hij geeft 1903 (i.p.v. 1905) als datum voor de publicatie van de Protocollen van de wijzen van Zion door Sergej Nilus, die trouwens ook nog ten onrechte een monnik wordt genoemd. De laatste Engelse vertaling van de Protocollen zou uit 1916 stammen (ze werden in 1920 voor het eerst in het Engels uitgebracht). Deze 'kenner van het jodendom' (VRT) blijkt slecht op de hoogte te zijn van de Joodse geschiedenis, zo beweert hij dat met de afschaffing van het dhimmi-systeem in het Ottomaanse rijk in 1908 de wettelijke emancipatie van de Joden in Europa officieel was voltooid. Weet hij dan niet dat de Joden in Rusland pas in 1917 en in Roemenië zelfs pas in 1923 burgerrechten kregen? Bovendien zegt dat niets over het feit dat deze emancipatie later ongedaan werd gemaakt. De bibliografie in het boek is verre van volledig, de bronvermelding van de citaten is summier en het namenregister is van nul en generlei waarde. Al met al een volstrekt overbodig en warrig boek.
Ludo Abicht, De eeuwige kop van Jood. Een geschiedenis van het antisemitisme. Met een nawoord van Brigitte Herremans. Uitgeverij Vrijdag, Antwerpen 2019.

JACQUES GANS

Igor Cornelissen

Bijvangst

In de jaren dat ik voor *Vrij Nederland* werkte, kwam ik zelden bij Café Scheltema op de Amsterdamse Nieuwezijds Voorburgwal. Toch gold dit als het journalistencafé bij uitstek. In de onmiddellijke omgeving lagen de gebouwen van *de Volkskrant*, het *Algemeen Handelsblad, Het Parool, Het Vrije Volk, De Telegraaf, Trouw* en *De Waarheid*. De Nieuwezijds werd de Fleetstreet van Amsterdam genoemd.
Scheltema was vooral het hoofdkwartier van de journalisten en fotografen van *De Telegraaf* en dat was de reden dat ik me er zelden vertoonde. De dagbladen zijn, voor zover ze nog bestaan, al lang uit het Amsterdamse centrum verdwenen. De Telegraafmensen vormden een luidruchtig groepje dat iedere keer het feit leek te vieren dat ze, na een verschijningsverbod van drie jaar, bij bosjes abonnees wonnen.
Wie die jaren niet heeft meegemaakt kan zich moeilijk indenken hoe scherp de tegenstelling tussen 'links' en 'rechts' was. Een zich zelf respecterend journalist waagde zich niet in dat reactionaire hol. In Scheltema was Telegraafjournalist Jacques Gans vaste klant. Een reactionaire man met wie ik niet graag gezien werd. Daar kwam bij dat Gans een vechtersbaas was. Hij ging nogal snel en graag op de vuist. Om het minste geringste voelde hij zich beledigd. Meestal werden de vuistslagen daarna afgedronken. Zo was Gans ook wel weer.
De enkele maal dat ik er langs liep of toch binnenkwam zag ik Jacques Gans zitten. Aan de tafel aan het raam achter een glas bier luid orerend tegen zijn bewonderaars of, wat ook voorkwam, aan een klein tafeltje aan de zijkant verzonken in de lectuur van een krant of boek. Jacques Gans was, na een revolutionair en avontuurlijk leven, columnist geworden van *De Telegraaf*, waarin hij niet alleen ten strijde trok tegen de Moskouse communisten, maar met evenveel gemak de Partij van de Arbeid hekelde. Albemoeiers waren dat en tegelijk gepenetreerd door Moskou. Ik meed Jacques Gans die, eens omschreven als een 'knie met haar', makkelijk herkenbaar was. Ik was meermalen in *De Telegraaf* door hem aangeduid als 'Oostblok propagandist', die naar de landen achter het IJzeren Gordijn graag snoepreisjes maakte.
Gans was de uitvinder van het woord staatsruiveniers, dat inmiddels een plaats heeft gekregen in de dikke Van Dale. Het zijn de ambtenaren, de lui in dienst van de overheid die geen donder uitvoeren, op hun luie reet zitten en meesmullen van de verzorgingsstaat.
Zelf wilde Gans uitvreter zijn, zo genoemd naar het schitterende verhaal van Nescio, die hij in zijn jeugd bewonderde. Hij wás ook een uitvreter die geen baantje wilde, maar literator wilde zijn en omdat hij daar niet van kon leven, graag bij anderen logeerde en mee at en bovendien overal en bij iedereen een tientje wilde lenen. Dat was ook zijn bijnaam in Amsterdam: 'het tientje'. Door zijn rubriek in *De Telegraaf* zakte de geldnood want het blad was royaal in het betalen van lonen en onkosten zoals te lezen valt in het leesbare boek dat Henriette Wolf over het blad schreef. *De Telegraaf* was in haar beste jaren, het wordt door vriend en vijand erkend, een sociaal bedrijf. Toen Gans in 1972 stierf betaalden ze zijn begrafenis want Gans was – één van zijn principes – niet verzekerd.

Willem Maas, die de biografie van Gans schreef, stuurde aan op een zeker eerherstel van de man. Er waren, verduidelijkte Maas, twee Gansen. Aan de ene kant de man die

van literatuur hield, in Parijs omging met kunstenaars en schrijvers, in Nederland die Franse schrijvers propageerde en communist was geworden. Gans had in Berlijn gedemonstreerd tegen de Hitlerbende, was met de officiële communisten in conflict gekomen omdat hij hun smerige aanvallen op Marinus van der Lubbe niet verdroeg, en was een paar jaar lang bewonderaar en volgeling van Sneevliet geweest. Om tenslotte te breken met de idee van partijvorming. Gans was een soort anarcholiberaal geworden. Hij had goede contacten met Menno ter Braak en E. du Perron, die zijn artikelen waardeerden. Toen de oorlog uitbrak, ging hij in het verzet, vluchtte via Frankrijk, Spanje en Portugal naar Engeland, kreeg daar hevige bonje met de ministers die hij van fascistoïde plannenmakerij beschuldigde. Na de oorlog terug in Nederland schreef hij zijn eenmansblaadje *Het Pamflet*, 'weekblad tegen het publiek' vol. Hij trok van leer tegen het grootkapitaal. Unilever en Philips konden in zijn *Pamflet* niet adverteren, wat ze uiteraard ook allerminst van plan waren. Jeneverstokerijen en restaurants waren welkom. Over die laatste gebieden heeft hij zijn hele leven breeduit geschreven. Alles stoelend op eigen ervaring. In *Wijn en kaas* schrijft hij vermakelijk over zijn eerste jaar in Parijs, 1927, hoe hij bij toeval wat geld verdient als hulpje van een kaasboer die tweehonderd verschillende soorten Franse kaas alleen al door de geur kan thuisbrengen. Dat Parijs is hij, inclusief de bellettrie, altijd trouw gebleven.

De andere Gans was de net niet meer bohemien die stukjes voor *De Telegraaf* schreef waar meestal, niet altijd, de flauwheid en de herhaling vanaf droop. Die Gans was de risee van links denkend of voelend Nederland. Hij was door Willem Frederik Hermans in *Podium* op een verschrikkelijke manier afgebrand. Gans, die zijn hele leven tegen 'de geldzak' had geageerd had zich laten kopen. Eerst door de *Haagse Post* en daarna door *De Telegraaf*. En wat de Gans-kenners nooit vergaten was dat hij in zijn boek *Liefde en goudvisschen* een ontroerende liefde beschreef die stuk liep omdat de man niet geschikt was voor een huwelijk waaraan toch een zeker vast inkomen ten grondslag moest liggen. Het was een autobiografische roman. Gans zag zijn eerste huwelijk stranden omdat hij niet aan de kost kon komen. Toen hij na de oorlog verliefd werd op Pum, haar van haar wettige man aftroggelde en met haar trouwde wilde hij niet nog eens meemaken dat een vrouw hem zou verlaten. De geldzak won. Dankzij *De Telegraaf* konden de rekeningen eindelijk worden betaald.

Geheime diensten

De enkele keer dat ik nog in Scheltema kom, denk ik vooral aan Jacques Gans. Ik weet nu precies wat ik toen had moeten zeggen.

'Meneer Gans mag ik u wat aanbieden en pas daarna mijn naam bekend maken?'

'Een glas bier graag, jongeman. Ik ben benieuwd'.

'Ik ben Cornelissen van Vrij Nederland en vereerd dat een man die bevriend was met Sneevliet en die Van der Lubbe heeft verdedigd, mij leest.'

Als dat de weg niet vrij zou hebben gemaakt…

En dan zou ik begonnen zijn over Hans Brusse, de zoon van de bekende Rotterdamse uitgever W.L. Brusse.

Die uitgever was communist en bleef dat tot zijn dood in 1937. De zoon was begaafd, maar lui. Toch lukte het hem om perschef te worden van Philips, een wereldconcern in opkomst. Hij wist veel van vliegtuigen en hield daar op jeugdige leeftijd lezingen over. Hans Brusse bewoog zich, gekleed in driedelig kostuum, makkelijk in uiteenlopende kringen. Hij werd het hulpje van Sovjet-Russische spionnen die vanuit Nederland opereerden. Tegen Hitler-Duitsland en tegen Engeland. Zijn eerste baas was Ignace Reiss, die in juli 1937 met Stalin brak en daar in een Open Brief melding van maakte. Henk Sneevliet publiceerde die brief in zijn blad. Reiss wilde alle moordpartijen en schijnprocessen van Moskou niet meer voor zijn rekening nemen. Hij werd een paar maanden later door een moordcommando van de Russische geheime dienst in Zwitserland vermoord. Walter Krivitsky, collega en vriend van Reiss, deserteerde een paar maanden later. Zijn hulpje Hans Brusse bleef trouw aan Moskou en kreeg de opdracht om Krivitsky een kopje kleiner te maken. Dat lukte hem niet. Eind 1937 verdween Hans Brusse met zijn vrouw uit Parijs. Sindsdien is nooit meer iets van hem vernomen.

En dan komt Jacques Gans in beeld, die in Parijs met zijn vriend Sneevliet over die zaken sprak en op de hoogte was van de gevaren die dissidenten liepen.

De oorlog ging er overheen. Westerse geheime diensten kwamen er niet achter wat er met Hans Brusse was gebeurd. In Rusland geliquideerd als man 'die te veel wist' of ontkomen naar Amerika of Australië?

In 1969 schrijft de weduwe van Ignace Reiss het boek *Our Own People*, haar herinneringen aan haar man, zijn werk vrienden en medewerkers. Ze noemt ook de Nederlanders die ze leerde kennen zoals de beeldhouwer Hildo Krop, Sneevliet en de kunstenaar Henri Pieck.

De enige krant die aandacht aan het boek van mevrouw Reiss besteedt is *De Telegraaf*. Op 18 oktober 1969 schrijft Jacques Gans zijn rubriek vol over het boek. Hij herinnert zich de volijverige GPOe agent Hans Brusse, die samen met zijn geëxalteerde vriendje Mik van Gilse de meedogenloze jacht op Reiss had ingezet. Van Gilse had in het Parijse Café Le Dôme Gans zelfs met de dood bedreigd als deze Reiss behulpzaam zou zijn bij diens onderduik.

Mijn zoektocht naar Hans Brusse liep op niets uit. Dat kwam omdat ik toen, in 1969, Jacques Gans in Café Scheltema niet heb aangesproken. Hij had me meer kunnen vertellen over de vrienden en contacten van Hans Brusse. Gans kende het wereldje en had, bedacht ik pas na zijn dood, mij er graag over willen vertellen. Zoveel Telegraaflezers waren er niet die zich voor de moord en doodslag binnen dat linkse wereldje van lang geleden interesseerden.

Jaren na de dood van Gans belde ik nog met zijn weduwe. Wist zij misschien meer? Was er in zijn papieren nalatenschap iets te vinden?

Het leverde niets op. Ze herinnerde zich alleen dat haar man over Brusse had gesproken als 'een gevaarlijk mens'. Ik kwam nog wel aan de weet dat ze enkele brieven van Du Perron aan haar man aan de uitgever Peter van de Velde had verkocht. 'We hadden geld nodig'.

In zijn boek De GPOe op de Overtoom, Spionnen voor Moskou 1920-1940 *(Uitgeverij Van Gennep, Amsterdam 1989) ontrafelt Igor Cornelissen de gebeurtenissen rond de moord op Ignace Reiss en beschrijft hij zijn speurtocht naar het lot van Hans Brusse.*

De foto van Jacques Gans op het terras van Scheltema is afkomstig uit de biografie van Jacques Gans door Willem Maas, Jacques Gans *(Uitgeverij De Prom 2002).*

UTOPIE IN DE PRAKTIJK

Op het platteland een leefgemeenschap opzetten, die binnen een paar jaar zelfvoorzienend moet zijn, vegetarisch het liefst, vrijheidslievend en anarchistisch geïnspireerd. Kunnen we dan als groep een andere samenlevingsvorm creëren? Roldoorbrekend, los van de traditionele man/vrouw relaties? Zouden we zo een serieuze poging kunnen doen ons los te maken van de kapitalistische maatschappelijke verhoudingen?
Het zijn vragen die Sophie Kaïzowski zich stelt wanneer ze zich in 1923 met enkele anderen terugtrekt in een oude boerderij op het Franse platteland. Het dagboek wat ze er bijhoudt, is bijna honderd jaar later de inspiratie voor een soortgelijk experiment in het noordwesten van Friesland. In de verrassend originele roman *Voorwaarts* van Eva Meijer worstelen beide woongroepen met idealen, teleurstellingen, liefdesperikelen en onderlinge irritaties.

Het leven in de Franse commune bij het dorp Luynes waar Sophie Kaïzowski zich vestigt, begint vrolijk. De onderlinge sfeer tussen de bewoners is gemoedelijk, lacherig soms. Onwennig ook, want met het zelfgekozen naturisme van de groep kan niet iedereen direct uit de voeten. Kleding vermomt en vervreemdt ons van ons natuurlijk bestaan, zo schrijven de bewoners in een manifest. En: 'Gezag van bovenaf tast onze vrijheid aan, daarom zijn wij anarchist; bezit corrumpeert, wij delen wat wij hebben met elkaar. Hierin, zoals in andere zaken, zijn vrouwen gelijk aan mannen.' Het manifest verwoordt de idealen van de groep. De eerste tijd discussieren de bewoners veel over hun commune in relatie tot de maatschappij. Kan hun zelfvoorzienend project juist een voorbeeld voor anderen zijn? Of keer je je juist af van de samenleving, nu je je op een kunstmatig eiland terugtrekt?

Het leven in de commune lijkt eerst nog zonnig, tijdloos en zonder zorgen. Maar een zelf gecreëerd Utopia is nooit zo utopisch als het oorspronkelijke ideaal wat er aan ten grondslag ligt. Er ontstaan wrijvingen tussen de bewoners, maatschappelijke kwesties glijden steeds meer naar de achtergrond. De relatie tussen Sophie en haar vriend Georges verwatert. Maar Sophie is vooral geraakt omdat medebewoonster Clémence de liefdesrelatie met haar beëindigd. Het levert één van de gevoeligste scènes in het boek op, waarin weinig woorden vallen, maar toch zo veel wordt gezegd.
Eva Meijer heeft vaak aan enkele woorden genoeg om perfect de sfeer van een moment te schetsen. Soms alleen maar door op te merken dat een bepaalde plant in bloei staat, iets over het weer te vertellen of welke vogel er overvliegt. Hetzelfde geldt voor de rake observaties die Sophie maakt over haar medebewoners. De beschrijvingen van een gebaar, een gezichtsuitdrukking of simpel zwijgen, geven de stemming treffend weer.

Dat Eva Meijer voor dit boek de nodige naspeuringen heeft verricht blijkt uit de historische details die ze in het dagboek heeft weten te verwerken. Inderdaad bestond er tussen 1923 en 1949 een leefgemeenschap bij het dorp Luynes (dep. Indre-et-Loire). De zelfvoorzienende commune werd opgericht door veganist George Butaud en de anarchiste Sophie Zaïkowska (1880-1939). Zo noemt ze bijvoorbeeld terloops het door hen opgerichte veganistische restaurant Foyer Végétalien in de Rue Mathis in Parijs. Ik noemde Luynes en het restaurant eerder in een artikel in De AS 196.

Bijna een eeuw later vormt het dagboek van Sophie de aanzet voor twee vriendinnen een woongroep te starten. Een oude boerderij in Friesland – buiten het jachtige stadsgewoel – moet niet alleen als woning dienen, maar een medebewoonster ziet het als de ideale plaats voor een het geven van 'troostcursussen': troost bij liefdesverdriet, als rouwverwerking, maar ook knuffelsessies, interactie met de natuur en slaaptrainingen. Niet iedere bewoner is er hiervan gecharmeerd en ik proef in Eva Meijers woorden toch ook enige persoonlijke afkeer van dergelijke fenomenen.

De vraag die wordt opgeroepen is of het leven in de 'nieuwe' woongroep een spiegeling wordt van dat van de commune in het Franse Luynes, of dat er juist naar nieuwe mogelijkheden en andere openingen gezocht wordt om het bestaan anders in te richten. Ook nu lijken irritaties tussen bewoners, maar ook relationele kwesties, een wig te drijven. De heilgymnastiek van de oude commune mag dan vervangen zijn door cursussen, en het bewonersmanifest door een blog, idealen blijven bestaan. 'Verbinding' lijkt daarin het sleutelwoord. Verbinding tussen mensen onderling, tussen vrouwen en mannen, in relaties en met de natuur en in sociale verbanden. Dat in dit denken de vooroorlogse socialistische droom van een wereldwijde maatschappelijke omwenteling inmiddels is vervangen door een pragmatisch, meer actiegericht idealistisch handelen, is door Eva Meijer juist ingeschat. (MS)
Eva Meijer, Voorwaarts, ISBN 978-90-5936-833-0 € 20,99

WAAR TE BEGINNEN?

Terwijl we met deze *AS* bezig waren kwam het boek *Waarom zou ik? Handelen in een veranderend klimaat*, van Petra van der Kooij uit. Deze onderzoekster op het gebied van klimaatverandering interviewde zo'n twaalf mensen (van politiek-filosofen tot klimaatstakende scholieren) over hoe ze denken over 'de verantwoordelijkheid van het individu in het klimaatprobleem'.
In haar inleiding schrijft ze dat het erop lijkt 'dat de overheid en het bedrijfsleven nu aan zet zijn om hun verantwoordelijkheid te nemen', maar 'voordat we alle verantwoordelijkheid overhevelen van het individu naar de overheid en het bedrijfsleven, wil ik stilstaan bij wat het individu wél kan doen om verregaande klimaatverandering tegen te gaan. Want het individu kan meer doen dan een warme trui aantrekken en afval scheiden. Immers, vele grote veranderingen in de geschiedenis begonnen bij een groep voorlopers. Of het nou gaat om vrouwenkiesrecht of om de afschaffing van de slavernij.' Zo, stelt Van der Kooij, overstijgen de individuele keuzes het individu.
Allereerst staat ze erbij stil hoe het komt dat er een soort taboe rust op het verantwoordelijk stellen van individuen. Ze gaat na hoe de ontwikkeling bij haarzelf is gegaan. 'Had mij twee jaar geleden gevraagd naar de rol van het individu in het klimaatprobleem en ik had geantwoord dat het aanpakken van klimaatverandering niet gaat over individuele keuzes, maar over het veranderen van de politieke, economische en culturele structuren die ten grondslag liggen aan het veranderende klimaat.' Zoals: de kortetermijnvisie van de politiek en de focus van bedrijven op het maken van economische winst en koste van mens en milieu.
Onderliggende gedachte daarbij is 'het idee dat de mens losstaat van de natuur – alsof de mens de heerser van de natuur is.' In haar eigen leven maakte ze echter wel keuzes (geen vlees, niet vliegen). Waarom, vroeg ze zich gaandeweg af, zou het maken van die keuzes geen belangrijk thema in het klimaatdebat zijn?
Ze geeft twee redenen. 'Ten eerste vond ik dat we het debat niet mogen moraliseren. Iemand die kiest voor duurzaam maakt haar nog niet beter dan iemand die dat niet doet.' Een hartnekkig misverstand: 'een betere keuze' is het natuurlijk wel degelijk, maar dat is wat anders dan iemand meteen ook 'een beter mens' noemen, dat is niet houdbaar, geheel overbodig en het vertroebelt menige discussie.
De tweede reden om mensen niet op hun individuele verantwoordelijkheid aan te spreken was voor de auteur de angst om door de focus op het individu de aandacht af te leiden van de onderliggende structurele problemen. Ook dat lijkt me geen noodzakelijkheid,

het is geen kwestie van of-of maar van en-en. Individuele keuzes en productie versterken elkaar, de politiek is bang om onsympathieke maatregelen te nemen, individuen verschuilen zich weer achter producenten en politiek, et cetera. Hoe groter de macht, hoe groter de invloed, hoe groter de verantwoordelijkheid. Als individu is je invloed klein, maar beslist niet nul, en door samen te werken kunnen we die invloed vergroten.
Het eerste interview is met een vroegere *AS*-redacteur, namelijk hoogleraar publieksfilosofie Marli Huijer, 'een milieufreak volgens velen'. Sinds het Rapport van de Club van Rome was ze gealarmeerd. Ze probeert haar voetafdruk zo klein mogelijk te houden: al jaren eet ze geen vlees meer, ze rijdt geen auto en recyclet zoveel mogelijk. Enkele jaren geleden was zij Denker des Vaderlands. Mensen uit de milieuhoek drongen er toen bij haar op aan haar invloed te gebruiken nu ze 'macht' had. 'Dat deed ik niet. Het past niet bij mijn denken om mijn levensstijl of besluiten op te leggen aan anderen, en zeker niet als Denker des Vaderlands. Ik vindt dat we er al denkende met elkaar uit moeten zien te komen en dat kan niet als je vanuit charisma of politieke macht jezelf tot voorbeeld maakt.'
Toch is ze nu actiever in het benoemen van haar duurzame keuzes. 'Dat komt mede door de urgentie van het klimaatprobleem.' En ondertussen blijft ze zich verbazen dat mensen zonder enig gewetensbezwaar de lucht met uitlaatgassen vervuilen. 'Hoe kan het dat we niet veel meer gealarmeerd zijn?'
Maar het gaat haar niet alleen om de keuzes van de burger. 'het is bizar dat de overheid het vanzelfsprekend vindt om Schiphol uit te breiden of nog meer snelwegen aan te leggen. Als je ervoor pleit het vliegverkeer duurder te maken, krijg je als tegenargument dat de armen dan straks niet meer kunnen vliegen. Maar op dit moment heeft naar schatting tachtig procent van de wereldbevolking nog nooit in een vliegtuig gezeten. Betekent dit dat we ernaar moeten streven dat die tachtig procent ook gaat vliegen?'
Uiteindelijk vindt Huijer dat we toch onze levensstijl moeten aanpassen. 'Als individu kun je het verschil maken.' Het is geen kwestie van wachten tot de politiek en de industrie het voortouw nemen. 'Dat duurt te lang.'

Behalve Marli Huijer komen er andere filosofen, kunstenaars, activisten en ecologen aan het woord. Het laatste hoofdstuk is gewijd aan twee scholieren, Sophie Klopper en Roemer Schrijvers, die geïnspireerd door Greta Thunberg een klimaatstaking organiseerden, zo'n zesduizend leerlingen kwamen naar de Dam in Amsterdam. Heel bijzonder, zegt de een, bovendien, vult de ander aan, heeft niets doen geen zin. 'Dan gaat de wereld naar de knoppen.' (RW)
Petra van der Kooij, Waarom zou ik? Handelen in een veranderend klimaat; ISVW Uitgevers, Leusden 2019; 152 pag., € 17,50.

de AS

anarchistisch tijdschrift
opgericht in 1972 door Hans Ramaer en Wim de Lobel

47ste jaargang, nummer 205, najaar 2019.
De AS is een uitgave van Stichting de AS en verschijnt in drie of vier afleveringen per jaar (in totaal minimaal 190 blz.).
ISSN: 0920-3257.
Jaarabonnement: 21,50 euro; buiten Nederland 27,50 euro. Nieuwe abonnementen gaan in met de eerstvolgende editie, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Abonnementen worden jaarlijks automatisch verlengd, behalve als vóór 1 december schriftelijk (bijv. per e-mail) is opgezegd.
Betalingen: (IBAN:) NL02 TRIO 0198 0821 50; (BIC:) TRIONL2U
t.n.v. Stichting de AS.
Bestellen los nummer: www.tijdschrift-de-as.nl/losnummer
Bestellingen en adreswijzigingen: administratie@tijdschrift-de-as.nl
Druk: JUIST! Druk & Print, Schiedam.
Opmaak: Atalanta, Utrecht.
E-mail administratie: administratie@tijdschrift-de-as.nl
E-mail redactie: redactie@tijdschrift-de-as.nl
Redactie: Boudewijn Chorus, Marius de Geus, Arie Hazekamp, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, Martin Smit (eindred.), Rymke Wiersma (eindred.), Hanneke Willemse.
Verder werkten mee: Jan Bervoets, Igor Cornelissen, Kornee van der Haven, Roger Jacobs, Johny Lenaerts, Bas van der Plas, Weia Reinboud, Peter Zegers.
Weblog: http://libertaireorde.wordpress.com

